

Nacionálno-socialistický **SYSTÉM VLÁDY**

**Ríšska župa Sudety.
Protektorát Čechy a Morava.
Slovensko**

Monika Glettler,
Ľubomír Lipták, Alena Míšková
editori

Bratislava 2002

FORMY NACIONÁLNO-SOCIALISTICKEJ OKUPAČNEJ POLITIKY V OBDOBÍ DRUHEJ SVETOVEJ VOJNY

GERHARD HIRSCHFELD

V období rokov 1939-1945 ovládlo nacionálno-socialistické Nemecko veľké časti Európy.¹ Odhaduje sa, že koncom roka 1941 žilo pod takou či onakou formou nemeckej nadvlády 180 miliónov Nemcov. Je preto typické, že vojnová skúsenosť väčšiny Európanov tejto generácie je menej poznačená vojenskými udalosťami pred začiatkom okupácie, alebo pri oslobodení ich krajiny, než obdobím nemeckej okupácie a jej pomermi: výnosmi a nariadeniami, nútenými opatreniami a svojvoľnými činmi, neistotou a bezprávím a čoraz tvrdšími životnými podmienkami. Pokiaľ však títo Európania patrili k tým miliónom ľudí, ktorým Hitler a jeho režim bez okolkov odopreli akékoľvek právo na život a existenciu a pokiaľ nacionálno-socialistické prenasledovanie vôbec prežili, bude pre nich o to viac predstavovať obdobie nemeckej okupácie ich krajiny iba ťažko znesiteľnú spomienku.

K politike nacionálno-socialistickej nadvlády

V Aténach žijúci nemecký historik Hagen Fleischer poukázal v prehľadnom náčrte nemeckej okupačnej nadvlády v Európe na dve hlavné skupiny. Podľa neho na

¹ Toto je prepracovaná, značne rozšírená a poznámkami doplnená verzia môjho príspevku pre Brockhaus Encyklopädie HIRSCHFELD, G.: Zwischen Kollaboration und Widerstand – Europa unter deutscher Besatzung. In: Brockhaus. Die Bibliothek. Die Weltgeschichte. Zv. 5. Aufbruch der Massen – Schrecken der Kriege, 1850-1945. Vyd. Brockhaus-Redaktion, Leipzig/Mannheim 1999, s. 634-643. Údaje o inej literatúre ako je uvedená v nasledujúcich poznámkach vid' aj v HIRSCHFELD, G.: German Occupation of Europe, the Axis „New Order“, and Collaboration. In: World War II in Europe, Africa, and the Americas, with General Sources. A Handbook of Literature and Research. Vyd. Loyd E. Lee. Westport, Conn./London 1997, s. 267-284.

jednej strane boli krajiny, ktorých dobytie vychádzalo z „hegemoniálnej aspirácie“, pričom tu menuje Československo, Francúzsko a Sovietsky zväz. Do druhej skupiny zaraďuje zase tie krajiny a oblasti, ktorých okupácia sa pokladala za vojensky nevyhnutnú, resp. politicky potrebnú na dosiahnutie menovaných primárnych cieľov – sem patrilo napríklad Dánsko, Nórsko, Holandsko, Belgicko ako aj niektoré balkánske štáty – alebo krajiny, ktoré boli okupované v priebehu vojny, aby sa tak zaistilo pôvodné „vlastníctvo“; do poslednej kategórie zaradil okrem iného južné Francúzsko, Taliansko a Maďarsko. Medzi oboma skupinami stojí Poľsko, o ktorého úlohu a budúcom význame rozhodol Hitler a ďalší nacionálno-socialistickí stratégovia *ex post-facto*. To isté platí aj pre Juhosláviu, ktorú Fleischer zaraďuje predsa len skôr do druhej hlavnej skupiny – teda medzi takzvané „sekundárne ciele“.²

Fleischerovo rozlišovanie podľa politicko-ideologických motívov a vojensko-strategických úvah je v zásade správne, i keď ponecháva iba málo priestoru neskoršiemu politickému a vojenskému vývoju ako aj následným rozhodnutiam nemeckého vedenia. Ďalej prehliada, že Hitlerove sčasti mimoriadne vágne predstavy, momentálne vnuknutia jeho satrapov a podriadené inštalácie často podnecovali k *ad hoc* plánovaniu a k permanentným alternatívnym konceptom. Pokiaľ tieto neskôr skutočne získali súhlas „Vodcu“, mali dokonca určité výhľady na úspech. V tejto konstelácii treba vidieť aj príčinu existencie rozchádzajúcich sa nemeckých stratégií a zámerov, ktoré rozhodujúcim spôsobom prispeli k vytvoreniu polykratických štruktúr v rámci nemeckej okupačnej nadvlády v Európe.

Politicko-historické pohnútky boli pre osud prvej „hlavnej skupiny“ nemeckých stratégií nadvlády rovnako rozhodujúce ako geostrategické a ekonomické motívy. K tomu pristupovali etnicko-geografické a nakoniec aj ideologické úvahy. Prevládanie expanzívnych motívov sa však nie vždy dá jasne rozpoznať. Platí to rovnako pre rozbitie zvyškového Československa na jar roku 1939, ako aj pre rozdelenie Francúzska po jeho vojenskej porážke v lete roku 1940. Radikálna revízia Versailleskej zmluvy, ktorú nacionálno-socialistická propaganda v oboch prípadoch hlasito proklamovala, poskytla bezpochyby vnútropoliticky i zahraničnopoliticky významnú zámerku. Rovnako rýchlo však k tomu pristúpili vojenské a bezpečnostno-politické úvahy. Pri obsadení týchto krajín boli použité aj niektoré „völkisch“ argumenty pre „nové usporiadanie“ Európy, s ktorými sa možno stretnúť už v Hitlerových ranných spisoch. Návrat k hraniciam z roku 1914 je – ako sa vyjadril Hitler vo svojej takzvanej „Druhej knihe“ – z hľadiska „na budúcnosť zameraného völkisch princípu nemožný a vo svojich dôsledkoch „šialený“.³ Avšak kým si Goebbels predsa len vedel predstaviť budúce Francúzsko ako „zväčšené Švajčiarsko“, o likvidácii českého národa sa zdalo byť rozhodnuté od samého začiatku – len na vhodnom spôsobe sa zodpovední páni podľa všetkého celkom nezhodovali.⁴

Likvidačným podujatím mala byť aj dlhodobá koncipovaná a komplexne plánovaná lúpežná a vykynožovacia vojna proti Sovietskemu zväzu. Podobne ako v západnej Európe, Hitlerovi išlo na východe spočiatku o zabezpečenie nemeckého nároku na

² FLEISCHER, H.: Nationalsozialistische Besatzungsherrschaft im Vergleich. Versuch einer Synopse. In: Anpassung, Kollaboration, Widerstand. Ed. W. BENZ a.i. Berlín 1996, s. 257-302, tu s. 258.

³ Hitlers Zweites Buch. Ein Dokument aus dem Jahr 1928. Stuttgart 1961, s. 163.

⁴ Na toto odkazuje KÁRNÝ, M.: Die Rolle der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik im Protektorat Böhmen und Mähren. In: Europa unterm Hakenkreuz. Okkupation und Kollaboration 1938-1945. Ed. U. REICHERT. Berlin/Heidelberg 1994, s. 149-163, tu s. 150.

nadvládu: „V zásade ide teda o šikovné rozkúskovanie obrovského koláča, aby sme ho po prvé mohli ovládnuť, po druhé spravovať a po tretie z neho ťažiť.“ Tak znel príslušný zápis v záznamoch vedúceho kancelárie strany Martina Bormanna zo 16. júla 1941, to znamená iba niekoľko dní po prepadaní Sovietskeho zväzu Nemcom.⁵

Koncepcia nemeckého východného impéria nebola nová – naznačujú to už príslušné úvahy velenia nemeckej armády v prvej svetovej vojne, okrem iného najmä v súvislosti s uzavretím Brest-Litovského mieru.⁶ Nová však bola „vulgárna darwinistická bezuzdnosť“ (Fleischer), s akou nacistický režim a jeho nositelia projekt „životný priestor“ (Lebensraum) vo východnej Európe pripravili, započali a nakoniec aj uskutočňovali. Analogické, v žiadnom prípade však identické ciele ako voči dobytým sovietskym územiam určovali postoj nacionálno-socialistického režimu voči Poľsku a – avšak v podstatne zmiernenej forme – voči takzvaným „zvyškovým Čechám“. Poľský „prípád“ je významný z toho hľadiska, že tu spoločne pôsobili – na to poukázal predovšetkým Christoph Klessmann – „strategické, rasovo-ideologické, politické, ekonomické a tiež psychopatologické prvky“.⁷ Posledne uvedené ovplyvnili aj historickými asociáciami poznačenú Hitlerovu politiku voči „srbskej bande sprisahancov“, ktorá – podobne ako poľské vedenie – sa ukázala byť nevyhovujúcou pre nemecké plány „globálneho riešenia“. Podľa smernice č. 25/1941 mala byť Juhoslávia od tohto momentu „pokladaná za nepriateľa a preto čo najrýchlejšie rozbitá“.⁸

Odôvodnenia používané na začiatku okupácie na zastieranie agresívneho správania – platí to tak pre primárne ako aj sekundárne ciele nemeckej hegemoniálnej politiky – sa veľmi rýchlo zredukovali na púhe propagandistické heslá: podľa nich wehrmacht neprichádzal „ako nepriateľ“, v každom prípade nie „ako nepriateľ národa“, ale bol „prinútený k útoku“. Predovšetkým v západnej a strednej Európe sa mala napraviť „historická krivda“, alebo „zabezpečiť neutralita“. Podľa goebbelsovského pravidla „Nikdy nenapadnúť národy, ale vždy iba vlády“ sa dokonca aj útok na Sovietsky zväz v júni 1941 realizoval pod heslom oslobodenia spod jarma „židovsko-boľševistickej sovietskej vlády“.⁹

Štruktúry nemeckej okupačnej politiky

Nemecká nadvláda v Európe počas druhej svetovej vojny obsahovala množstvo mechanizmov podmaňovania a utlačania a prejavovala sa v rozličných formách závislosti a kontroly. Jednotlivé typy okupácie a správy boli zasa určované politickými,

⁵ Záznám Bo[rmana] zo 16.7.1941 o porade u Hitlera. In: Der Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg 1949. Zv. XXXVIII. Dok. 221-L.

⁶ K tomu teraz LULIEVECIUS, V. G.: War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity and German Occupation in World War I. Cambridge 2000, s. 54-88.

⁷ KLESSMANN, Ch.: Das Beispiel Polen. In: Der nationalsozialistische Krieg. Ed. N. FREI a H. KLING. Frankfurt a. M./New York 1990, s. 181-187, tu s. 182.

⁸ Citované v FLEISCHER: Nationalsozialistische Besatzungsherrschaft, s. 261.

⁹ Citované podľa: „Wollt Ihr den totalen Krieg?“ Die geheimen Goebbels-Konferenzen, 1939-1943. Ed. W. A. BOELCKE. Herrsching 1989, s. 143.

vojensko-strategickými, ekonomickými a predovšetkým ideologickými faktormi, ba niekedy aj národnými a dokonca miestnymi danosťami. Danú formu nadvlády vo veľkej miere ovplyvňoval priebeh vojny a meniace sa politicko-mocenské vzťahy vnútri a mimo okupovaných resp. závislých území.

V okupovanej Európe možno v hrubých rysoch rozlíšiť tri správne typy nacionálno-socialistickej nadvlády:

1. Rozšírenie ríšskej správy na formálne anektované oblasti (ríšski miestodržiteľia, vrchní prezidenti, resp. gauleiteri) ako aj na územia, ktoré boli v rastúcej miere spravované ako územia ríše (oblasti podriadené náčelníkovi civilnej správy [tzv. CdZ, Chef der Zivilverwaltung]: Alsasko, Lotrinsko, Luxembursko, Dolné Štajersko, Korutánsko a Kransko, Białystok).
2. Nasadenie civilnej správy
 - v štátoch, ktorých ochranu prebrala ríša (Dánsko),
 - v štátoch s takzvaným „germánskym“ obyvateľstvom na čele s ríšskym komisárom (Nórsko, Holandsko)
 - na nemeckých „územíach určených na osídlenie“, s kolonizáciou ktorých sa začalo už počas vojny (Protektorát Čechy a Morava, Generálny gubernát Poľsko, Ríšsky komisariát Ostland, Ríšsky komisariát Ukrajina).
3. Udržovanie vojenskej správy reprezentovanej
 - vojenskými veliteľmi resp. veliteľmi wehrmachtu (Belgicko, severné Francúzsko, Normanské ostrovy, na juhovýchode: Srbsko, saloničko-egeská oblasť, južné Grécko s pevnosťou Kréta)
 - vrchnými veliteľmi armádnych zoskupení a armád na tylových územiach (napr. v oblastiach okupovaného Sovietskeho zväzu).

Kategórie foriem nadvlády, resp. typov okupácie navrhované historikmi v posledných desaťročiach sa do určitej miery podstatne od seba líšia. Navyše, niektoré kategorizácie tým, že často miešajú formálne, programové a pragmatické aspekty, sú problematické. Poľský historik Czesław Madajczyk napr. v ním navrhovaných šiestich „typoch nacistickej okupácie“ výrazne zdôrazňuje decíziu politickú vôľu a zámery nemeckej okupačnej moci, kým pre Američana Cliftona Childa je nacionálno-socialistická okupačná nadvláda stálym „process of trial and error“. Hans Umbreit, akiste najlepší nemecký znalec nacionálno-socialistickej okupačnej vlády v Európe, zasa zobrazuje štádiá teritoriálneho „nového usporiadania“ v kontexte nemeckej expanzívnej politiky po roku 1938, pričom pripisuje značný význam aj vnútropolitickému vývoju v okupovaných oblastiach.¹⁰

Mimochodom, návrhy na kategorizáciu typov správy v „Hitlerovej Európe“ neboli témou len povojnových historikov, ale predkladali ich už aj niektorí nacionálno-socialistickí praktici. Určite najznámejšie pojednanie pochádza od právnika Bezpečnostnej služby (SD) a hlavného organizátora v Hlavnom úrade ríšskej bezpečnosti (RSHA) Wernera Besta, ktorý bol v čase vzniku state vedúcim správneho oddelenia

¹⁰ MADAJCZYK, C.: Die Besatzungssysteme der Achsenmächte. Versuch einer komparativen Analyse. In: *Studia Historiae Oeconomicae* 14 (1980), s. 105-122. CHILD, C.: The Concept of the New Order. In: *Hitler's Europe*. Ed. A. TOYNBEE, A. a V. TOYNBEE. London 1954, s. 47-73. UMBREIT, H.: Auf dem Weg zur Kontinentalherrschaft. In: *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*. Zv. 5/1. Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs. Vyd. Militärgeschichtliches Forschungsamt. Stuttgart 1988, s. 3-345.

vojenského veliteľa Francúzska a neskôr „ríšskym splnomocnencom“ v Dánsku. Bestova stať vyšla v slávnostnom zborníku k 40. narodeninám Heinricha Himmlera v júni 1941, niekoľko dní pred nemeckým útokom na Sovietsky zväz.¹¹ Príspevok bol nielen zásadným zúčtovaním so skôr tradičným predvojnovým „veľkopriestorovým usporiadaním“ odborníka na medzinárodné právo Carla Schmitta, ale predstavoval zároveň aj masívnu kritiku prívržencov surového systému vykorisťovania a obohacovania sa, aký propagovali a praktizovali predovšetkým početní, medzičasom vo východnej a juhovýchodnej Európe nasadení gauleiteri, ale aj kruhy okolo Hermanna Göringa a Josepha Goebbelsa.¹² Voči tejto jednoducho zosnovanej „helótskej“ politike postavil Best (spolu s ďalšími intelektuálmi SS a prominentnými odborníkmi v oblasti správy) model „rozumnej“ vlády orientovanej podľa kritérií efektívnosti a postavenej na radikálnom „völkisch“ základe. Na pozadí historických príkladov veľkopriestorových usporiadaní vypracoval Best systém štyroch typov správnych foriem, aké podľa jeho názoru v Európe už existovali:

- „spojenecká správa“ (Dánsko)
- „dozorná správa“ (Nórsko, Holandsko),
- „vládna správa“ (Protektorát Čechy a Morava),
- „koloniálna správa“ (Generálny gubernát Poľsko).

Iste najtypickejšie sú posledné dve kategórie, v prípade ktorých „vodcovský národ“ (Nemecko) preberá vládu a správu „závislého veľkopriestorového národa“. Kým „vládna správa“ predsa len predpokladala zapojenie domácich úradov pri plnení „lokálnych samosprávnych úloh ako aj v oblasti exekutívy“, v prípade „koloniálnej správy“ sa vyžadovalo – vzhľadom na „nízku kultúrnu úroveň veľkopriestorového národa“ – aby „správu redukovanú na to nevyhnutné“ prevzal samotný „vodcovský národ“. „Domorodci“ – ako uvádza Best – mali byť zapojení iba do práce im zodpovedajúceho „druhu“ a za určitým „účelom“. Znie to ako vopred citované pasáže z povestného poznaňského prejavu Heinricha Himmlera z októbra 1943. To, že sa v prípade Bestovho návrhu nejednalo o „náhodný radikalizmus“¹³ pri príležitosti „oslavného spisu“ pre Himmlera, Best jasne ukázal, keď o rok neskôr v renomovanom časopise *Zeitschrift für Politik* svoje požiadavky „rozumného“ veľkopriestorového usporiadania v Európe v skrátenej forme ešte raz zopakoval a zároveň ideologicky vyhroutil: „Podľa historických skúseností zničenie a potlačenie cudzieho národného spoločenstva (Volkstum) neodporuje zákonom života, keď sa udeje totálne.“¹⁴

Bestova kategorizácia tým nebola len systematikou rozličných foriem vlády roztriedených podľa princípov „účelovo-racionálneho“ administratívno-správneho konania, tak ako sa „skôr náhodne a bez celistvej politickej koncepcie“ (Herbert) vyvíjali do leta 1941. Jeho úvahy v sebe spájali hybné sily nemeckej expanzívnej politiky, zložené z tradičných prvkov, s nacionalisticko-rasistickými myšlienkami a súčasne predstavovali – na čo Ulrich Herbert dôrazne poukázal – „verejne a písomne sformulované teoretické zdôvodnenie genocídy z perspektívy SS“.¹⁵

¹¹ BEST, W.: Grundfragen einer deutschen Großraum-Verwaltung. Festgabe für Heinrich Himmler. Darmstadt 1941, s. 33-60.

¹² VÍD' HERBERT, U.: Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903-1989. Bonn 1996, s. 279-298, tu s. 271-284.

¹³ Tamže, s. 283.

¹⁴ BEST, W.: Großraumordnung und Großraumverwaltung. In: *Zeitschrift für Politik* 32 (1942), s. 406-412.

¹⁵ HERBERT: Best, s. 297.

Okupačná politika v tieni kolonizácie a germanizácie

Ríšsky vodca SS Heinrich Himmler vo svojej (v októbri 1939 novovytvorenej) funkcii „ríšskeho komisára pre upevnenie nemectva“ niesol hlavnú zodpovednosť za ním propagované východné osídľovanie a germanizáciu dobytých území na východe. Táto inštitúcia, čoraz výraznejšie expandujúca na východ, mala personálne silne obsadený aparát, ktorý bol zároveň veľkoryso vybavený právomocami vydávať pokyny a ktorý od prvej chvíle realizoval rasovú, populačnú a štrukturálnu politiku vo veľkom štýle. Himmlerovou prvou úlohou bola nútená, často masovými popravami sprevádzaná evakuácia približne 365 000 Poliakov a asi 500 000 Židov z anektovaných žúp Wartheland, Gdansk-Západné Prusko do umelo vytvoreného útvaru Generálny gubernát Poľsko. Koncentráciou Židov vo veľkomestských getách sa pritom odohralo prvé dejstvo ich deportácie do tamojších vyhladzovacích táborov, ktorá sa systematicky realizovala od začiatku leta 1942. V „začlenených východných oblastiach“, teda v západnej časti Poľska, sa následne usídlilo okolo 370 000 ríšskych Nemcov ako aj 350 000 etnických Nemcov (Volksdeutsche), to znamená presídlencov nemeckého pôvodu, ktorí pochádzali prevažne z Pobaltska, z Besarbie a Bukoviny.¹⁶

Inváziou do Sovietskeho zväzu a zriadením ríšskych komisariátov „Ostland“ a „Ukrajina“ sa otvorili nové možnosti expanzie. Pod záštitou Himmlera vypracovávali nespočetné štátne a stranícke organizácie, ale aj univerzitné a súkromné inštitúcie ďalekosiahle plány pre budúce osídlenie východu.¹⁷ V takzvanom Generálnom pláne východ – konglomeráte radikálnych predstáv a opatrení týkajúcich sa populačnej a osídľovacej politiky, v ktorých bolo chladnokrvne zakalkulované aj vyhladzovanie ľudí – sa už v zárodku rysoval základ nemeckého postupu vo východnej Európe.¹⁸

„Zmena etnického zloženia“ (Umvolkung), „kolonizácia“ a „germanizácia“ východnej Európy predstavovali dlhodobu koncipovanú zámery nacistickej ideológie, ktoré sa v žiadnom prípade nemali obmedziť len na dobu trvania vojny. Za týmito pangermánskymi ideami a propagovanými etnicko-rasistickými cieľmi stáli veľmi konkrétne opatrenia okupačnej moci, ktoré vyvrcholili vo vyhnaní, deportácii a vyhladení celých skupín obyvateľstva. Nie je jasné, či politiku etnickej „čistky“ ovplyvnil praktický výhľad na „spätne usídlenie“ vyše pol milióna „Volksdeutsche“ – ako to presvedčivo líči berlínsky historik Götz Aly v súvislosti s územím protektorátu Poľsko¹⁹ – alebo či skôr za tým stála ideologická vízia Adolfa Hitlera a ďalších o nemeckom „životnom priestore“ na východe. Výsledok nemeckej populačnej politiky na teritóriu Sovietskeho zväzu bol však dostatočne desivý. Už v priebehu prvých deviatich mesiacov ruského ťaženia štyri bezprostredne za frontom operujúce Pohotovostné

¹⁶ K tomu vid' ALY, G.: Endlösung. Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden. Frankfurt a. M. 1995.

¹⁷ K tomu vid' HAAR, I.: Historiker im Nationalsozialismus. Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf“ im Osten. Göttingen 2000.

¹⁸ Der „Generalplan Ost“. Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik. Ed. M. RÖSSLER a S. SCHLEIERMACHER. Berlin 1993. WASSER, B.: Himmlers Raumplanung im Osten. Der Generalplan Ost in Polen, 1940-1944. Basel 1993.

¹⁹ ALY, G.: Endlösung.

jednotky bezpečnostnej polície a SD systematicky vyvražďili vyše milióna Židov, cigánov a iných „neželaných elementov“. Toto sa dialo nezriedka s logistickou, ale aj aktívnou podporou wehrmachtu zodpovedajúceho za tieto oblasti, pričom obeť boli často bez okolov vyhlásené za „partizánov“.²⁰

Ale aj samotnú okupačnú politiku určovali rasistické a sociálno-darwinistické úvahy. Počiatkové sympatie niektorých obyvateľov Ukrajiny, ako aj iných oblastí na západe Sovietskeho zväzu sa veľmi rýchlo rozplynuli následkom správania sa nemeckých „nadždů“ a ich vykorisťovateľskej politiky. Minister pre východné územia Alfred Rosenberg sa so svojou obmedzene umiernenou stratégiou voči neruským národom, založenou na zvažovaní ich užitočnosti, nevedel presadiť ani len proti ríšskemu komisárovi „Ukrajiny“, Erichovi Kochovi, ktorý mu bol formálne podriadený. Novodobyť „životný priestor“ vo východnej Európe sa tým stal priestorom pre experimentovanie nacionálno-socialistických plánovačov a praktikov, ktorým aktivity pohrdajúce ľudským životom prekazil až vojenský ústup wehrmachtu.

Vojenské správy, ktoré pôsobili na začiatku okupácie, sa pokladali spočiatku za prechodné administratívne riešenie, a to až kým politické pomery nebudú konsolidované alebo zrelé na civilnú správu. Avšak veľa obsadených oblastí ostalo z vojensko-strategických dôvodov, alebo pre nedostatok politickej iniciatívy súčasťou nových „východných kolónií“ ríše.

Takmer vo všetkých obsadených krajinách si nemecké správy robili cielene nároky na už existujúce zásoby surovín. Po týchto prvých fázach rabovania nasledovali pravidla viac či menej záväzných dohôd medzi nemeckými kontrolnými úradmi (zbrojárska inšpekcia, centrálna úrady pre objednávky) a miestnym priemyslom, resp. národnými hospodárskymi správami, ktoré zaručovali stály odliv surovín a tovarov do Nemecka. Francúzsko, Belgicko, Nórsko a Holandsko (neskôr aj Juhoslávia a Grécko) museli niesť (vysoko premrštené) náklady na udržiavanie nemeckej okupačnej správy (vrátane tam rozmiestnených jednotiek wehrmachtu).²¹

Ekonomické podmienky v okupovaných oblastiach, samozrejme, neboli v žiadnom prípade homogénne. Rovnako nemožno všetky oblasti národného hospodárstva v okupovaných krajinách vidieť len z hľadiska vykorisťovania a rabovania. Bezpochyby boli veľké rozdiely medzi východnou a stredovýchodnou Európou na jednej strane a západnou a severnou Európou na druhej strane; rozdielne podmienky však existovali aj vnútri rovnakým spôsobom spravovaných teritórií alebo medzi krajinami s analogickou politickou orientáciou. Príkladom je vo výraznej miere sa líšiaca a stále sa meniaca životná úroveň v okupovaných oblastiach. I keď zatiaľ k tomu neexistujú žiadne systematické výskumy, už pri povrchnom pozorovaní je nápadných niekoľko zaujímavých rozdielov (na ktoré poukázali o. i. anglickí historici Alan Milward a Richard Overly). K tomu niekoľko príkladov:

- Po väčšinu času trvania vojny existovali pri zásobovaní potravinami v Protektoráte Čechy a Morava väčšie prídely než v samotnej starej ríši.

²⁰ K tomu KLINKHAMMER, L.: Der Partisanenkrieg der Wehrmacht 1941-1944. In: Die Wehrmacht. Mythos und Realität. Ed. R.-D. MÜLLER a H.-E. VOLKMAN. München 1999, s. 815-836. RICHTER, T. C.: Die Wehrmacht und der Partisanenkrieg in den besetzten Gebieten der Sowjetunion. In: Tamže, s. 847-857.

²¹ K tomu EICHHOLTZ, D.: Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939-1945. Zv. 1-3. Berlin a i. 1971/1985/1996. FREYMOND, J.: Le IIIe Reich et la réorganisation économique de l'Europe 1940-1942. Origines et projets. Leiden 1974.

- Roku 1942 bolo zásobovanie mäsom v Chorvátsku, Litve, ako aj v Protektoráte Čechy a Morava zhruba na rovnakej úrovni ako v Nemecku.
- Vo všetkých týchto krajinách, vrátane Nemecka, existovali v tom istom čase už prísne racionalizačné opatrenia, čo však nebol prípad obsadeného Dánska a Nórska.
- Spojenci Nemecka (Taliansko, Slovensko, Rumunsko, Chorvátsko) vykazovali oveľa nižší prídel chleba než niektoré západoeurópske a severoeurópske krajiny. Najneskôr v roku 1944 sa však táto skutočnosť zmenila aj v týchto obsadených krajinách.²²

Dôležitým zdrojom, ktorým disponovali všetky okupované krajiny, bola pracovná sila obyvateľstva. V samotnom Nemecku sa permanentne rastúca potreba odvodov do wehrmachtu a tiež Hitlerovo predovšetkým ideologicky odôvodnené kategorické odmietanie výrazne zvýšiť podiel pracujúcich žien v priemysle premietli do výrazného nedostatku pracovných síl, a to najmä v poľnohospodárstve. Na nemeckom trhu práce sa situácia drasticky zhoršila na jar roku 1942, keď Albert Speer zaviedol špeciálne zbrojárske programy pre priemysel. Jediným východiskom sa zdalo získanie čo možno najväčšieho počtu zahraničných nútených pracovných síl. Speerov bezprostredný podriadený, „splnomocnenec pre pracovné nasadenie“ gauleiter Fritz Sauckel, splnil túto úlohu s bezpríkladnou brutalitou a rovnako aj efektívnosťou. Sauckelovi agenti a splnomocnenenci prečesali všetky okupované krajiny Európy, pričom sa im do mája 1943 podarilo na nútené práce v Nemecku zregrutovať 2,1 milióna robotníkov. V tomto čase bolo v ríši nasadených už okolo šiestich miliónov mužských i ženských zahraničných „cudzích robotníkov“. Iba vo firmách I. G. Farben, Flick a Krupp tvoril podiel zahraničných nútených pracovných síl a vojenských zajatcov vyše 40 percent, v hlavných závodoch firmy Daimler-Benz v Stuttgarte a koncernu Volkswagen vo Wolfsburgu pracovalo v apríli 1944 okolo 33, resp. 65 percent zahraničných robotníkov. Od neskorej jesene 1942 Hlavný úrad pre hospodárstvo a správu SS prednostne poskytoval podnikom nemeckého zbrojárskeho priemyslu (za zodpovedajúci poplatok) práceschopných väzňov koncentračných táborov, ktorí boli umiestnení vo vysunutých, špeciálne na tento účel vybudovaných koncentračných táboroch v blízkosti závodov. Koncom roka 1944 dosahoval počet (židovských i nežidovských) väzňov koncentračných táborov pracujúcich v priemysle približne 230 000, ďalších 140 000 bolo nasadených na pracoviskách preložených do podzemia a okolo 130 000 pracovalo na stavebných projektoch organizácie Todt. Ich šance na prežitie boli vzhľadom na zväčša neľudské pracovné a ubytovacie podmienky, systematické zdravotnícke zanedbávanie a násilné zaobchádzanie zo strany strážneho personálu podstatne nižšie než ostatných pracovných síl nasadených na nútených prácach.²³

Väčšina robotníkov, ktorých Sauckel zregrutoval, pochádzala z východnej Európy, hlavne z Poľska, ako aj z podmanených území Sovietskeho zväzu. Pôvodne Hitler

²² MILWARD, A. S.: *The Fascist Economy in Norway*. Oxford 1972. Ten istý: *The New Order and the French Economy*. Oxford 1970. BOHN, R.: *Reichskommissariat Norwegen. „Nationalsozialistische Neuordnung“ und Kriegswirtschaft*. München 2000. Die „Neuordnung“ Europas. NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten. Ed. R. OVERY. Berlin 1997.

²³ K tomu HERBERT, U.: *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. Berlin 1985. Europa und der „Reichseinsatz“. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945. Ed. U. HERBERT. Essen 1991.

jednoznačne odmietal, aby sa na práce v ríši používali sovietski vojnoví zajatci, ktorých na svojom postupe vpred zajal wehrmacht a ktorí boli hanlivo označovaní za „podľuď“. Vyše polovica z 3,35 milióna sovietskych vojnových zajatcov, ktorí padli Nemcom do rúk do konca roku 1943 a ktorí boli zväčša ponechaní svojmu osudu v absolútne preplnených táboroch v zázemí nemeckého frontu, zomrela na vysilenie, podvýživu, ako aj v dôsledku epidemických chorôb.²⁴ Keď sa nakoniec dostavila zmena v ideologickom myslení nemeckého vedenia, motivovaná priebehom vojny, a najmä keď nemecký banský priemysel začal požadovať zamestnávanie sovietskych vojnových zajatcov, mal z toho úžitok len relatívne malý počet zajatých: do marca roku 1942 ich bolo do ríše na práce privezených približne 160 000. Preto nemecké úrady začali nasadzovať na práce sovietskych civilistov, ktorých bolo v nasledujúcich dvoch rokoch deportovaných do Nemecka približne 2,5 milióna mužov a žien.

Okupačná politika a domáca kolaborácia

Spolupráca, alebo kolaborácia domáceho obyvateľstva s okupačnou mocou je komplexným historickým javom. Kolaborácia sa artikuluje politicky (aj ideologicky), rovnako ako hospodársky a kultúrne, ale zároveň je aj spoločenským, niekedy i súkromným fenoménom. V zásade treba konštatovať, že kolaborácia je vždy závislá od príslušnej okupačnej politiky a jej priebehu. Bolo by však nesprávne vychádzať len z простého modelu akcie a reakcie, na to sú premenné v správaní človeka celkovo príliš mnohohrstvové. Historické obrazy nepriateľa určujú postoj človeka rovnako ako prítomnosť stabilných sociálnych a politických štruktúr, početná sila skupín ideologicky spriaznených s útočníkmi alebo správanie sa okupačnej moci voči civilnému obyvateľstvu a vojnovým zajatcom.²⁵

Počas druhej svetovej vojny si ľudia v krajinách okupovaných Nemeckom vyvinuli svoje vlastné spôsoby kolaboračného správania sa, pričom rozdiely medzi východnou, resp. stredovýchodnou Európou a západnou a severnou Európou boli vo všeobecnosti značné. Niektoré krajiny mali zvláštne postavenie (napr. vichystické Francúzsko), iným Nemci dovolili kolaborovať len vo veľmi obmedzenej forme (v Poľsku napríklad len na spodnej úrovni správy). Okrem toho možno vidieť aj reakcie obyvateľstva, ktoré ďaleko presahujú rámec jednotlivých prípadov. Tak napríklad vo väčšine európskych krajín pod dojomom počiatočných vojenských úspechov Nemecka veľmi rýchlo narastala ochota dohodnúť sa s víťazmi na základe *status quo*.²⁶

²⁴ Porovnaj STREIT, Ch.: *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen, 1941-1945*. Nové vydanie Bonn 1997.

²⁵ Porovnaj FLEISCHER: *Nationalsozialistische Besatzungsherrschaft*, s. 262.

²⁶ K tomuto a nasledujúcemu HIRSCHFELD, G.: *Collaboration and Attentisme in the Netherlands 1940-41*. In: *Journal of Contemporary History* 16 (1981), s. 467-486. Ten istý: *Fremdherrschaft und Kollaboration. Die Niederlande unter deutscher Besatzung 1940-1945*. Stuttgart 1984. BURRIN, Ph.: *La France à l'heure allemande: 1940-1945*. Paris 1995. GILLINGHAM, J.: *Belgian Business in the Nazi New Order*. Gent 1977. K niektorým formám kolaborácie v stredovýchodnej a východnej Európe vid' aj niektoré príspevky v zborníku *Anpassung, Kollaboration, Widerstand* [vid' pozn. 2].

Po nevydarenej invázii do Anglicka a ešte viac po tom, čo wehrmacht pri postupe na východe zlyhal, sa začala politická príťažlivosť bleskovej vojny postupne vytrácať. Prax nemeckej okupačnej politiky dokonala zvyšok. Miesto spoločnej existencie na základe vzájomnej zhody, ktorú očakávala väčšina ľudí, dominovali nariadenia a požiadavky, ktoré implikovali vzrastajúcu závislosť od Nemecka. Bolo čoraz jasnejšie aj to, že politické prispôbenie sa znamenalo jednoducho podrobenie sa a akákoľvek spolupráca bola možná len formou vstupu do služby okupačnej moci. Bez ohľadu na teraz už očividnú inštrumentalizáciu okupačných pomerov zo strany nemeckých správ sa na takmer všetkých obsadených územiach vyvinuli určité formy viac či menej úzkej kolaborácie s okupantmi, ktoré mali veľmi rozmanité motívy. Politické pohnútky pritom neboli vždy rozhodujúce. Charakteristická pre kolaboráciu bola okrem toho všeobecná ambivalentnosť argumentov ako aj spôsobov konania. Platilo to predovšetkým pre hospodársku spoluprácu medzi nemeckým vojnovým hospodárstvom a väčšinou súkromných či štátnych podnikov v obsadených krajinách, zvlášť v západnej a severnej Európe. V prospech ekonomickej kolaborácie s Nemeckom hovorili spočiatku tak podnikateľské ako aj národohospodárske dôvody: bol tu záujem udržať podniky rentabilné, investovaný kapitál zabezpečiť pred zásahmi okupačnej moci a garantovať prevzatie domáceho priemyslu nemeckými koncernmi (napríklad takzvanou kapitálovou previazanosťou).

K tomu však veľmi rýchlo pristúpili úvahy a ciele, ktoré boli predovšetkým orientované na profit a odzrkadľovali záujmy jednotlivých podnikov. Celý rad západoeurópskych a severoeurópskych podnikov vedel veľmi dobre vo vlastný prospech využiť výnimočné okolnosti okupačnej situácie. Napríklad holandské a flámske stavebníctvo, ktoré sa podieľalo na výstavbe Atlantického valu a nemeckých leteckých základní, sa mohlo prechodne tešiť z mohutného hospodárskeho rozmachu. Na druhej strane čisto ideologické motívy pre hospodársku kolaboráciu boli dosť zriedkavé; i keď sa nejednému podnikateľovi (a politikovi) mohla zdať mimoriadne atraktívnou predstava, živenej spočiatku nemeckou stranou, že bude ako (takmer rovnocenný) partner Nemeckej ríše hrať v budúcom európskom hospodárskom spoločenstve dôležitú úlohu.

Klasickým prípadom politickej kolaborácie počas druhej svetovej vojny bola spolupráca domácich fašistov s nacionálno-socialistickými okupantmi. Nikde inde nebol rozsah kolaborácie jasnejší, nikde sa pôsobivejšie neukázalo, že šance ako aj hranice kolaborácie boli neustále pevne zviazané s jednoznačnými záujmami okupačnej moci. Ústupky boli zväčša časovo obmedzené a zriedkakedy znamenali zásadnú zmenu nemeckej politiky. Hitler a jeho satrapovia v obsadených krajinách videli vo fašistických hnutiach a ich vodcoch vo všeobecnosti len užitočné nástroje, ktoré mali pomôcť organizovať zapojenie hospodárskych a administratívnych zdrojov danej krajiny do služieb okupačnej moci. Vidkun Quisling v Nórsku, Frits Clausen v Dánsku, Anton Adrian Mussert v Holandsku, Jacques Doriot a Marcel Déat vo Francúzsku, vodcovia Železnej gardy v Rumunsku, alebo Šípových krížov v Maďarsku – aby sme menovali niekoľkých z nich – všetci museli dospieť k poznaniu, že politika Tretej ríše slúžila v zásade len jednému jedinému cieľu: vytvoreniu a udržaniu nemeckej hegemonie v Európe.

Naproti tomu väčšina fašistických skupín a organizácií považovala kolaboráciu s okupačnou mocou praktizovanú počas druhej svetovej vojny za svoj ultimatívny primárny cieľ, a to či už vo forme trvalej spolupráce s nacionálno-socialistickým Ne-

meckom, alebo dokonca v neskoršom rozplynutí sa vo veľkogermánskej ríši ovládanej Himmlerovou SS. Pritom bol prechod od nacionálno-socialistickej vlády k fašistickej kolaborácii vzhľadom na ich ideologickú blízkosť niekedy tak plynulý, že aj v prípade zločinov spáchaných počas okupácie sa často obe čiastočne, alebo dokonca úplne prekrývali.

Fašistickí ideológovia medzi kolaborantmi však zastávali často veľmi odlišné, sčasti až rozporné presvedčenia. Niektorí z nich – napríklad v okupovanom Francúzsku aj prominentní spisovatelia a intelektuáli – hlásali sociálno-revolučné alebo radikálno-technokratické vízie budúcnosti. Ale celkovo boli fašistické hnutia, napriek sviežo znejúcemu jazyku a pokrokovej rétorike, zväčša zamerané antimodernisticky a reakcionársky.

Politická kolaborácia obsahovala vždy aj prvky historickej kontinuity. Napríklad „révolution nationale“, o ktorú sa usilovala francúzska vláda vo Vichy, zodpovedala antiliberalným ideám stavovského štátu, ktoré francúzska pravica postulovala už dávno pred vojnou. Samozrejme, protagonisti a prívrženci tejto myšlienky sa nie vždy zhodovali na obsahoch a cieľoch národnej revolúcie (s heslami „práca, rodina, vlasť“). Je to však sotva udivujúce na režime, ktorý sa snažil zjednotiť reakčno-patriarchálne aspekty (Henri Philippe Pétain) s autoritatívno-technokratickým mocenským nárokom (Pierre Laval) a nakoniec s otvorenou fašistickou ideológiou a praxou (Joseph Darnand).²⁷

Medzi motívmi politickej kolaborácie boli zvlášť presvedčivo zastúpené nacionalistické a (územno-)revizionistické pohnútky. Tieto ovplyvňovali predovšetkým politiku nemeckých spojencov, v skutočnosti však viac či menej závislých štátov na Balkáne – Maďarska, Rumunska a Bulharska – ako aj Slovenska, ktoré sa nakoniec (s výnimkou Bulharska) smeli vlastnými jednotkami zúčastniť na Hitlerovom ťažení proti Sovietskemu zväzu. Keď sa Červená armáda roku 1944 blížila k hraniciam týchto štátov, rozhodol sa Hitler pre totálne obsadenie Maďarska a Slovenska, kým Rumunsko a Bulharsko prešli v poslednej chvíli a zbytočne na druhú stranu frontu. Bývalí spojenci síce v dôsledku sovietskeho postupu unikli nemeckej okupácii, ich obyvateľstvo však bolo týmto naplno vtiahnuté do konečnej fázy vojny. V tomto čase sa už sotvakto – s výnimkou niekoľkých radikálno-fašistických vodcov a ich najpresvedčenejších prívržencov – zdal byť ochotný zotrvať na strane Hitlera a jeho potápajúcej sa Tretej ríše.

Výnimku tvorili tí zahraniční vojaci, ktorí ako „germánski dobrovoľníci“ zo západnej a severnej Európy alebo ako posledná rezerva „Ruskej oslobodzovacej armády“ (ROA) ešte aj teraz bojovali – často v odlúčení – na strane wehrmachtu a SS. Goebbelsova propaganda velebila nenemeckých vojakov ako „bojovníkov proti boľševizmu“, v skutočnosti to však boli vo všeobecnosti ani nie tak politické motívy ako skôr osobné životné osudy, ktoré predstavovali rozhodujúcu pohnútku pre kolaboráciu státisícov týchto cudzincov.

Spolu s fázovitým kolapsom nemeckej nadvlády v Európe v rokoch 1944/45 sa postupne skončila aj kolaborácia s nacionálno-socialistickým Nemeckom v obsadených krajinách. Nasledovali masové zatýkania a verejné „épurations“, ktoré

²⁷ K tomu BURRIN: *La France a l'heure allemande. Kollaboration in Frankreich. Politik, Wirtschaft und Kultur während der deutschen Besatzung 1940-1944*. Ed. G. HIRSCHFELD a P. S. MARSH. Frankfurt a. M. 1991.

sa často dotkli státisícov ľudí – a nie vždy len vinníkov. Tisíce, predovšetkým vo Francúzsku a východnej Európe, prišli pri „divokých čistkách“ o život, iní – medzi nimi, až na niekoľko výnimiek, aj väčšina prominentných kolaborantov – sa museli zodpovedať pred osobitne na tento účel zriadenými zvláštnymi súdmi alebo takzvanými „ľudovými tribunálmi“. Forma a rozsah politických čistiek v Európe nemali v histórii obdobu a korešpondovali tak s jedinečným zločinným charakterom nacionálneho socializmu a fašizmu.²⁸

Odboj proti nemeckej okupačnej nadvláde

Podobne ako kolaborácia, aj odboj proti nemeckej nadvláde nadobúdala v jednotlivých krajinách nanajvýš odlišné formy, pričom jeho intenzita sa smerom od západu na východ stupňovala.²⁹ Vzhľadom na „vyhladzovaciu vojnu“, ktorú Nemecko od začiatku viedlo vo východnej Európe, a na postup nacionálno-socialistickej administratívy proti poľskému a sovietskemu obyvateľstvu, mohol byť v týchto krajinách rozsah aktívneho odboja za nemeckým frontom sotva prekvapením. Hlavné sovietskym partizánskym oddielom – to znamená skupinám používajúcim zväčša guerillovú taktiku a nie vždy identifikovateľným ako bojové útvary – ktoré od leta 1942 čoraz intenzívnejšie operovali v neprehľadných lesných oblastiach Ruska a boli sčasti pod jednotným velením (Moskvy), sa niekedy darilo viazať značné vojenské sily wehrmachtu. Operatívny prínos preukázali partizáni napríklad pri veľkej sovietskej ofenzíve v júni 1944, keď sa im pomocou vyše 10 000 ostrelov podarilo zničiť železničnú sieť v tyle nemeckého armádneho zoskupenia Stred. Najnovšie sa odhalil aj podiel židovských partizánov na tomto odbojovom hnutí.³⁰ Partizánska vojna na východe však poskytla nemeckej armáde aj argument, ktorým sa od prvého dňa „ruského ťaženia“ snažila legitimizovať (takzvanými „zločinnými rozkazmi“ Hitlera) svoje neľudské zaobchádzanie so sovietskym civilným obyvateľstvom.

V Poľsku sa už krátko po nemeckom a sovietskom obsadení krajiny roku 1939 vytvorila podzemná organizácia, takzvaná „Krajinská armáda“ (Armia Krajowa – AK), ktorá bola v úzkom kontakte s poľskou exilovou vládou v Londýne. Pomocou nespočetných prívržencov v celej krajine sa jej podarilo vybudovať efektívnu informačnú sieť, ktorá zásobovala „Londýn“ a západných Spojencov dôležitými správami. Rivalom tejto skôr konzervatívno-nacionálnej AK bola počtom menšia tajná „Ľudová armáda“ (Armia Ludowa – AL) ilegálneho komunistického odboja. V porovnaní s týmito

²⁸ Politische Säuberungen in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg. Ed. K.-D. HENKE a H. WOLLER. München 1991. The Politics of Retribution in Europe: World War II and its Aftermath. Ed. I. DEAK. Princeton, N.J. 2000.

²⁹ Literatúra k národnému odboju proti nemeckej vláde nad Európou je bezpočetná. Bibliografické odkazy možno nájsť v MOORE, B.: Resistance movements in Europe. In: World War II in Europe, Africa, and the Americas, with General Sources. A Handbook of Literature and Research. Ed. L. E. LEE. Westport, Conn./London 1997, s. 285-301; ďalej teraz Resistance in Western Europe. Ed. B. MOORE. Oxford/New York 2000.

³⁰ Porovnaj Soviet Partisans in World War II. Ed. J. A. ARMSTRONG. Wisconsin 1964. Tec, N.: Bewaffneter Widerstand. Jüdische Partisanen im Zweiten Weltkrieg. Gerlingen 1996.

silne politicky ovplyvnenými a politicky orientovanými organizáciami nenachádzal malý počet zle vyzbrojených účastníkov židovského odboja u poľského obyvateľstva takmer žiadnu podporu. Napriek tomu sa v apríli 1943 so zúfalou odvahou vzopreli proti likvidácii varšavského geta a vtiahli wehrmacht do takmer štyri týždne trvajúcich pouličných bojov. Tento nerovný boj, ktorý sa skončil deportáciou zvyšných 6 000 Židov do nemeckých vyhladzovacích táborov, sa právom pokladá za historicky bezprecedentný hrdinský čin. Na tragédiu veľkého rozsahu sa začiatkom augusta 1944 zvrátilo aj vojensky úplne nedostatočne pripravené Varšavské povstanie „Krajinskej armády“ pod vedením generála Tadeusza „Bor“-Komorowského. Medzičasom už sotva jestvujú pochybnosti o tom, že Stalin postup na Varšavu vypočítavo zastavil, aby dal Hitlerovi príležitosť rozbiť konzervatívny poľský odboj. Povstanie sa skončilo kapituláciou a takmer úplným zničením „Krajinskej armády“. Hitlerov rozkaz zrovnať Varšavu zo zeme bol vykonaný s brutálnou dôkladnosťou.³¹

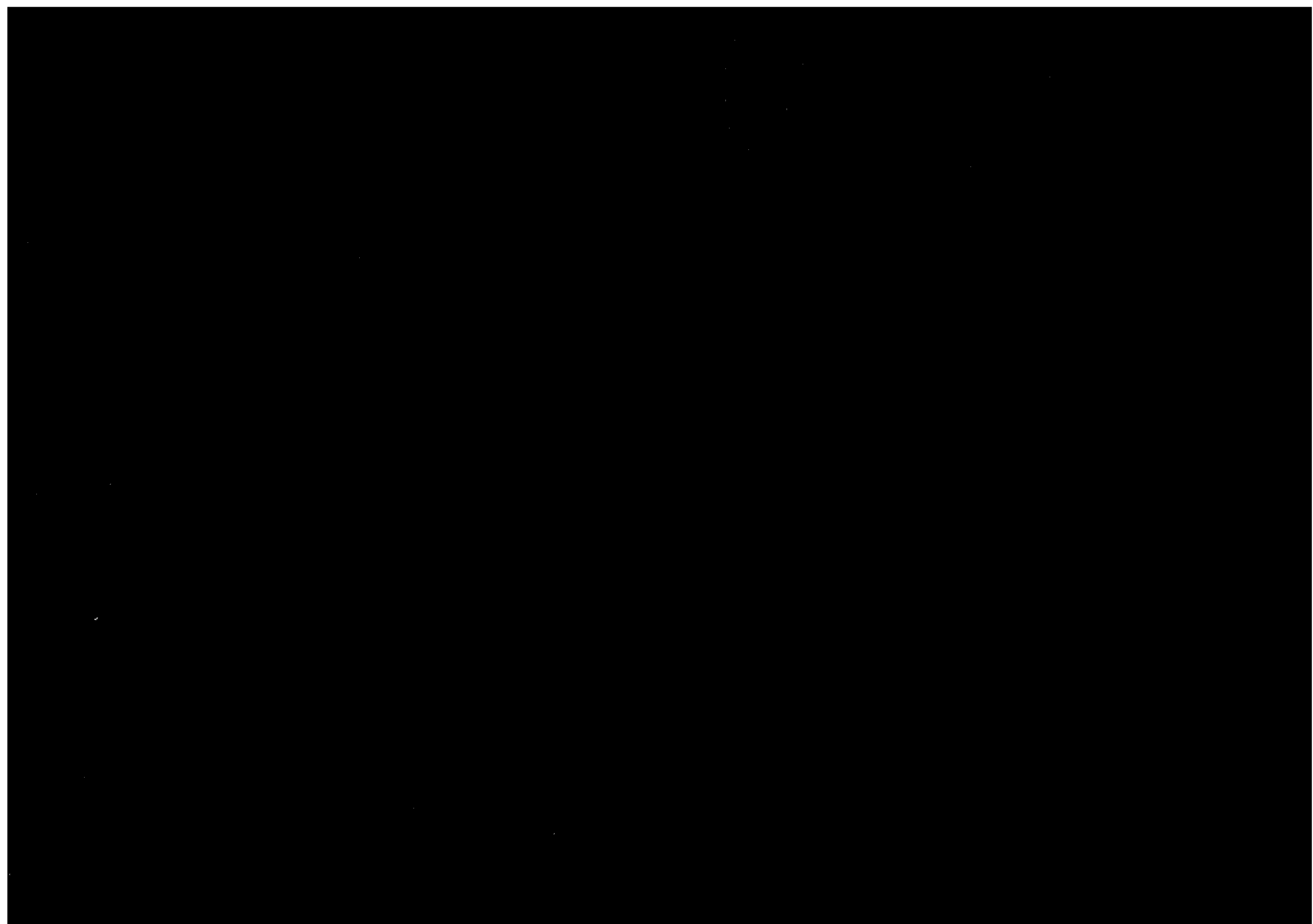
Organizovaný a ozbrojený odboj proti nemeckým okupantom možno zistiť takmer vo všetkých okupovaných krajinách, no nikde, s výnimkou obsadených sovietskych území, nedosiahol boj proti Nemcom taký rozmach ako na Balkáne. V horách Srbska a Čiernej Hory operovali nakoniec proti nemeckým a talianskym útočníkom dokonca dve a ešte k tomu navzájom znepriatelené partizánske armády: nacionálni srbskí četnici (z četa = čata) pod vedením Dražu Mihailovića a komunistické partizánske hnutie na čele s Chorvátom Josipom Brozom („Titom“). Titove hnutie so svojou partizánskou armádou, ktorá sa rozrástla na vyše 300 000 mužov a ktorá medzičasom kontrolovala rozsiahle časti krajiny, sa v kalkuláciách Spojencov stala najneskôr v polovici roku 1944 konštantnou vojenskou a tiež politickou veličinou.³²

Okrem Juhoslávie jestvovali partizánske hnutia – avšak oveľa menšieho rozsahu – v Grécku (partizáni „Národnodemokratického zväzu“ – gr. EDES a ich protivníci z komunistickej „Národnooslobodzovacej armády“ – gr. ELAS), na Slovensku („Slovenská národná rada“ – SNR) a nakoniec po roku 1944 partizánske hnutie v rámci talianskej „Resistenza“ v severnom Taliansku. Žiadnemu z týchto zoskupení, ktoré bezpochyby mali určitú podporu zo strany obyvateľstva, sa však nepodarilo nadobudnúť podobný strategický význam, aký mala Titova partizánska armáda.

S čím väčšími stratami a nepriaznivejšími sa vyvíjala vojna pre Nemcov, o to intenzívnejšie vstupovali do akcie ozbrojené organizácie aj v západnej a severnej Európe. Tieto skupiny, ktoré tu museli operovať v relatívne pre otvorený odboj nepriaznivých geografických podmienkach, však tvorili spočiatku skôr výnimku. Jedine francúzski odbojármi bojujúci v húštinách ústredného francúzskeho horského masívu a nesúci meno podľa tamjšej vegetácie („maquisards“) boli po dlhšie obdobie schopní podniknúť cieľené útoky a sabotážne akcie proti nemeckej okupačnej moci. Ináč sa odboj

³¹ K tomuto The Polish Resistance Movement in Poland and Abroad 1939-45. Ed. S. OKĘCKI. Warsaw 1987. CIECHANOWSKI, J.: The Warsaw Rising of 1944. Cambridge 1974. Der Warschauer Aufstand 1944. Ed. B. MARTIN, Warschau 1999.

³² KARCHMAR, L.: Draža Mihailović and the Rise of the Četnik Movement 1941-42. 2 zv. New York/London 1987. WHEELER, M. C.: Pariahs to Partisans to Power. The Communist Party of Yugoslavia. In: Resistance and Revolution in Mediterranean Europe 1939-1945. Ed. T. JUDR. London/New York 1989, s. 110-156. MAZOWER, M.: Inside Hitler's Greece. The Experience of Occupation, 1941-44. New Haven/London 1993. VLAVIANOS, H.: Greece 1941-49. From Resistance to Civil War. The Strategy of the Greek Communist Party. New York 1992. PUZZO, D. A.: The Partisans and the War in Italy. New York 1993.

proti nemeckým okupantom v západnej Európe obmedzoval na neozbrojené akcie, ako bolo posielanie správ západným agentom, poskytovanie pomoci zostreleným spojeneckým letcom a utečeným vojenským zajatcom, alebo na podporu židovských a iných obetí okupačného režimu. Keďže nemecké úrady mali vo zvyku postupovať proti členom opozície a odboja – často aj vrátane ich rodinných príslušníkov – s veľkou brutalitou, je počiatočné zdráhanie väčšiny ľudí zúčastňovať sa na takýchto akciách viac než pochopiteľné. S presvedčením o víťazstve Spojencov rástla aj ochota zapojiť sa do odboja. Vplyv na odbojové správanie, ktorý nemožno podceňovať, malo tiež rastúce hospodárske a sociálne zbedačenie zapríčinené okupáciou. Aktívny odboj vo svojich rozmanitých formách ostával síce stále doménou menšiny obyvateľstva, ale svojou púhou existenciou, letákmi a ilegálnymi novinami dokazoval, že tu vždy existovala alternatíva k vlastnej pasivite alebo kolaborácii s Nemcami.³³

Akcie odbojových skupín a ilegálnych organizácií sa stávali čoraz účinnejšími a po čase začínali citeľne zasahovať nemecké, ale aj vlastné kolaborujúce administratívne správy. Dochádzalo k ojedinelým prípadom prerušenia práce, ba nakoniec aj k časovo obmedzeným masovým štrajkom (Holandsko v máji 1943). Uprednostňovaným terčom odbojových atentátov sa ukázali byť predstavitelia a vodcovia domácich fašistických hnutí a strán. Policajné a bezpečnostné služby, ale aj wehrmacht reagovali brutálnymi odvetnými opatreniami (masové popravy rukojemníkov, ničenie celých obcí), ktoré z teroru – často aj voči nezúčastneným a nevinným – robili najvyššie príkázanie. Početné zločiny spáchané Nemcami na mnohých miestach okupovanej Európy sa hlboko vryli do kolektívneho vedomia tu žijúcich ľudí; za všetky spomeňme Lidice (Česká republika), Oradour (Francúzsko), Putten (Holandsko), Marzabotto (Taliansko).³⁴

Privodíť rozhodujúci zvrat vo vojne proti nacionálno-socialistickému Nemecku nebol odboj v obsadených krajinách Európy schopný. Na to bol vojensky prislabý a politicky príliš rozdrobený. Napriek úzkej spolupráci väčšiny odbojových organizácií so svojimi vládami a armádnymi vedeniami v londýnskom exile často neexistoval ani len jednotný národný odboj, o „európskej résistance“ ani nehovoriac. Politické a spoločenské perspektívy zúčastnených skupín odboja siahali od konzervatívnych a monarchických predstáv o štáte až po idey socialistického a komunistického povojnového usporiadania. Európske štáty a ich obyvateľstvo oslobodili predovšetkým víťazné armády Spojencov a obeť ich vojakov. A predsa mal odboj v krajinách obsadených Nemeckom zásadný význam. Vrátil mnohým ľuďom ich dôstojnosť a sebaúctu, ktorú stratili začiatkom nemeckej okupácie a rozhodujúcim spôsobom prispel k politickej legitimizácii povojnových demokratických vlád v Európe.

³³ Pre Francúzsko vid' niektoré príspevky v zborníku *Frankreich und Deutschland im Krieg* (November 1942 – Herbst 1944): *Okkupation, Kollaboration, Résistance*. Ed. S. MARTENS. a M. VAISSE. Bonn 2000; hlavne s. 553-604.

³⁴ Porovnaj k tomu pre niektoré západoeurópske krajiny štúdiu od LAGROU, P.: *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*. Cambridge 2000.

KARL HERMANN FRANK JAKO NĚMECKÝ STÁTNÍ MINISTR PRO ČECHY A MORAVU

RENÉ KÜPPER

I. Zřízení Německého státního ministerstva pro Čechy a Moravu

Německé státní ministerstvo pro Čechy a Moravu¹ zřídil Hitler výnosem z 20. srpna 1943. Do jeho čela postavil dosavadního státního tajemníka a vyššího vůdce SS a policie Protektorátu Karla Hermanna Franka.² Zároveň zbavil funkce říšského protektora Konstantina von Neuratha a zastupujícího říšského protektora Kurta Daluegeho. Říšským protektorem jmenoval dosavadního říšského ministra vnitra Wilhelma Fricka. Státní ministr pro Čechy a Moravu, který byl bezprostředně podřízen Hitlerovi a stál na úrovni ostatních říšských ministrů, měl za úkol „na vlastní odpovědnost zajistit veškeré vládní úkony hájící zájmy Říše“. Naproti tomu ztratil říšský protektor téměř všechny dosavadní kompetence a dále působil pouze jako „zástupce vůdce v jeho funkci hlavy státu“.³ Frank si zachoval svůj úřad vyššího vůdce SS a policie. Hans Heinrich Lammers mu na jeho dotaz sdělil, že „vůdce s tím, pokud si to přeje říšský vůdce SS, plně souhlasí“. Himmler prý zdůraznil, že mu „velice záleží na tom, abyste Vy [Frank, pozn. autora] nadále zastával místo vyššího vůdce SS a policie, protože personální sjednocení těchto úřadů považuje za velice účelné“.⁴

¹ K rozsahu kompetencí Německého státního ministerstva srov. Frankův „Výnos o členění Německého státního ministerstva pro Čechy a Moravu“ z 4. 11. 1943. In: *Verordnungsblatt des Reichsprotektors für Böhmen und Mähren*, 1943, s. 147an.

² Srov. dopis Lammerse Frankovi z 23. 8. 1943. Státní ústřední archiv v Praze (dále SÚA), 110-1/10, s. 81-83. Hitlerův „Výnos vůdce o Německém státním ministerstvu pro Čechy a Moravu“ zněl lapidárně: „Státní tajemník u říšského protektora pro Čechy a Moravu bude nadále používat úředního označení „německý státní ministr pro Čechy a Moravu“.“

³ Citáty z úřední tiskové zprávy „Německé státní ministerstvo pro Čechy a Moravu“, SÚA 100-1/10, s. 30. K rozdělení kompetencí mezi říšským protektorem a státním ministrem srov. Hitlerovo „Nařízení vůdce o Protektorátu Čechy a Morava“ z 20. 8. 1943, které je v opisu přiloženo k Lammersově dopisu Frankovi citovaném v pozn. č. 1.

⁴ Dopis Lammerse Frankovi z 9. 9. 1943. Bundesarchiv Berlin [Spolkový archiv v Berlíně] (dále BA), Osobní spis K. H. Franka, s. 56.

OKUPOVANÉ ÚZEMIA JUŽNÉHO SLOVENSKA. POLITICKÉ KONCEPCIE 1938–1945

DAGMAR ČIERNA-LANTAYOVÁ

Okupácia pohraničných oblastí Slovenska v roku 1938, ako uplatnenie územných nárokov susedných štátov voči prvej ČSR, sa po Mníchove odohrávala v troch etapách. V zmysle septembrového mníchovského rozhodnutia získalo nacistické Nemecko Petržalku, bratislavské predmostie na pravom brehu Dunaja a historický Devín. Dodatok záverečného protokolu pripomenul nutnosť upraviť otázku poľských a maďarských menšín v Československu, ale neuspokojil revízne predstavy beckovského Poľska ani horthyovského Maďarska. Ultimatívna akcia priniesla vojensky silnejšiemu Poľsku už v októbri okamžitý územný zisk, umožnila stanoviť aj novú slovensko-poľskú hraničnú líniu, čo viedlo k strate niektorých území na severe Slovenska.

Maďarská vláda, viac závislá od veľmocí, si vynútila urgentnými nótami októbrové rokovanie s ČSR v Komárne a po piatich dňoch ho ukončila pre zásadnú odlišnosť stanovísk. Svoje revízne požiadavky adresovala potom Budapešť priamo signatárom Mníchovskej dohody. Arbitrážny výrok ministrov zahraničných vecí Nemecka a Talianska, prijatý 2. novembra 1938 vo Viedni, vymedzil z územia ČSR oblasti južného Slovenska a Podkarpatskej Rusi odstupované Maďarsku. Arbitrami proklamovaný etnický princíp bol porušený odtrhnutím viacerých slovenských obcí, aj pásu s kompaktnjším slovenským osídlením. Oficiálnou revíznou politikou horthyovského Maďarska, jej východiskami, súvislosťami a dôsledkami pre prvú ČSR sa historická veda vážne zaoberá viac než tri desaťročia. Konceptie maďarskej iredenty, okupačný režim na južnom Slovensku v rokoch 1938–1945 a miesto maďarského problému v politike slovenského štátu spracovali Lóránt Tilkovský, Martin Vietor, Ľubomír Lip-ták, Jörg K. Hoensch, Ladislav Deák aj niektorí ďalší.¹

Nacistická diplomacia šikovne využívala slovensko-maďarský antagonizmus a reálna hrozba teritoriálnych ambícií Maďarska zohrala svoju úlohu pri utvorení slo-

¹ TILKOVSKÝ, L.: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941). Budapest 1967; TILKOVSKÝ, L.: Južné Slovensko v rokoch 1938–1945. Bratislava 1972; VIETOR, M.: Dejiny okupácie južného Slovenska 1938–1945. Bratislava 1968; LIPTÁK, L.: Maďarsko v politike slovenského štátu v rokoch 1939–1943. In: *Historický časopis* 1967/1, s. 1–35; LIPTÁK, L.: Maďarsko v slovenskej politike za druhej

venského štátu. Horthyovská politika koordinovala vojenské obsadenie Podkarpatskej Rusi 15. marca 1939 s postupom Nemecka: v tom istom čase vtiahla hitlerovská armáda do Prahy.

Maďarská vláda ako vôbec prvá uznala slovenský štát a zároveň, bez ohľadu na diplomatické gesto voči Bratislave, maďarskí vojaci porušili administratívnu hranicu medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou. Oficiálne maďarské zdôvodnenie Berlín akceptoval. Hneď nato 23. marca 1939 maďarská armáda zaútočila na východné Slovensko z troch smerov a začala okupovať územie smerom na západ. Nacistická politika už v deň podpísania nemecko-slovenskej ochrannej zmluvy ignorovala fakt, že sa zaviazala garantovať územnú celistvosť Slovenska. Protokolom podpísaným v Budapešti 4. apríla získalo Maďarsko ďalšie územie vo východoslovenskej oblasti, s obyvateľstvom takmer výlučne slovenskej a rusínskej národnosti.²

Územia okupované horthyovským Maďarskom sa stali trvalou traumou slovenskej politiky, ale možnosť korigovať tento stav závisela iba od postoja Nemecka. Mocenská rovnováha podunajskej oblasti bola jednoznačne narušená v prospech nacistickej Ríše. Za týchto okolností je zaujímavé sledovať, ako sa zahraničná politika slovenského štátu, určená ochrannou zmluvou s nacistickým Nemeckom, pokúšala v zápase o Dunajskú kotlinu nájsť určitú protiváhu nemeckému vplyvu.

Správa z Berlína, publikovaná 21. augusta 1939, informáciou o dohode vlád Nemecka a Sovietskeho zväzu uzavrieť vzájomný pakt o neútočení oživila politické diaľne v slovenskom hlavnom meste. Už o deň neskôr bol vydaný rozkaz, aby sa gardisti a ostatné obyvateľstvo zhromaždili večer na Hviezdoslavovom námestí. Veľká spoločná manifestácia bratislavských Slovákov a Nemcov, zvolaná „pod hlbokým dojmom historického obratu medzi Moskvou a Berlínom“ mala byť, podľa denníka *Slovenská politika*, potvrdením „slovensko-nemeckého spoločenstva v našom štáte i mimo nášho štátu“. Hlavný slovenský rečník Alexander Mach pozdravil všetkých Slovákov žijúcich za hranicami, žiadal spravodlivosť a pomstu za krivdy spáchané na slovenskom národe.³

Politické komentáre k podpísaniu nemecko-sovietskeho paktu uvažovali o mieste a možnostiach Slovenska „v novom zvrate dejín“. Už prvý oficiálny dokument ministerstva zahraničia, v polovici marca 1939, vyzýval viaceré krajiny, vrátane Ruska, aby uznali slovenský štát.⁴ Sovietska vláda diplomatickou nótou vyjadrila stanovisko, že

svetovej vojny. In.: Príspevky k dejinám fašizmu v Československu a Maďarsku. Bratislava 1969, s. 190-249; HOENSCH, J. K.: Der Ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei. Tübingen 1967; HOENSCH, J. K.: Účast Telekiho vlády na rozbití Československa (březen 1939). In: *Československý časopis historický* 1969/3, s. 366; DEÁK, L.: Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938-1939. Bratislava 1990; DEÁK, L.: Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933-1939. Bratislava 1991.

² Okupované územie Slovenska, zisky Maďarska. Viedenská arbitráž 2. novembra 1938: rozloha 10390 km², obyvateľstvo – Maďari 503 980, Slováci a iní 272 145. Vojenská okupácia v marci 1939, protokol 4. apríla 1939; rozloha 1 897 km², obyvateľstvo takmer výlučne slovenskej a rusínskej národnosti 69630 osôb. Pozri DEÁK, L.: Hra o Slovensko, c.d., s. 169-192.

³ ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Politické úvahy a súvislosti pri nadviazaní diplomatických stykov medzi Slovenskom a Sovietskym zväzom roku 1939. *Historické štúdie* 37. Bratislava 1996, s. 69-87.

⁴ Slovenský národný archív (SNA), MZV SŠ. Politické správy 1939, kart. 112. Spis 1/1939, datovaný 14.3.1939. *Slovenská politika* 24.8.1939, s. 1; *Slovenská politika* 25.8.1939, s. 1.

„nemôže uznať začlenenie Čiech a v tej či onej forme aj Slovenska do Nemeckej ríše“.⁵ Vznik slovenského štátu sovietski činitelia predbežne ignorovali. Augustový moskovsko-berlínsky pakt inšpiroval bratislavských politikov k novej aktivite smerom na Rusko: diplomatické uznanie slovenského štátu 16. septembra 1939 nasledovalo po priamej diplomatickej iniciatíve slovenského vyslanectva v Berlíne. Podľa súhrnnej správy sovietskeho zastupiteľstva, napísanej neskôr, tento krok „treba zaznamenať medzi aktíva skupiny Ferdinanda Ďurčanského, ktorá sa snažila všetkými spôsobmi oslabiť nemecký vplyv na Slovensku a upevniť pozíciu tohto málo stabilného štátu“.⁶

Pohľad slovenských denníkov na vojenské operácie nastickej armády proti Poľsku v septembri 1939 sa spájal s výpočtom výhod vyplývajúcich pre Slovensko zo spojenectva s Nemeckom. Účast slovenskej armády na septembrovom ťažení sa vysvetľovala ako vyvrcholenie spravodlivého boja za navrátenie území anektovaných poľskou vládou. Do politických komentárov k uznaniu slovenského štátu sovietskou vládou sa premietla senzačná správa o „prekročení poľských hraníc ruskou armádou“. Ako nový prvok zahraničnopolitických meditácií sa objavila otázka o ďalšom vývoji osudu Podkarpatskej Rusi, „ktorú si Maďari za poľskej pomoci“ tak „chamtivo privlastnili“. Ak by sa Rusko nezastavilo na poľskej hranici, uvažovali novinári, „a chcelo by pod jednu strechu dostať všetkých Ukrajincov, môže byť ohrozená aj integrita Maďarska“.⁷ Sovietsky postup vo vojne proti Poľsku nachádzal v slovenskej tlači nielen pochopenie, ale podnecoval aj predstavu o možnom zásahu Sovietskeho zväzu proti Maďarsku.

Začiatkom decembra 1939 sa bratislavské ministerstvo zahraničia pozastavilo nad správami, publikovanými v zahraničí. Písalo sa údajne, že Moskva vyjednáva so slovenskou vládou o zriadení sovietskeho prístavu na Dunaji v Bratislave a dokonca žiada prepustenie mesta Sovietom. Informačný prípis pre slovenské zastupiteľské úrady dôrazne odmietol podobné tvrdenia.⁸

Slovenský vyslanec Fraňo Tiso, po urgenciách ministra Ferdinanda Ďurčanského, napokon dorazil do Moskvy a sovietska vláda vymenovala za splnomocneného predstaviteľa v Bratislave Georgija M. Puškina. Agrément udelil prezident už 15. decembra, ale sovietsky zástupca pricestoval na Slovensko až začiatkom februára 1940. V úvodnom rozhovore s ruským diplomatom minister Ďurčanský aj prezident Jozef Tiso, po ukončení protokolárnej časti nástupnej audiencie, poukazovali na nevyhnutnosť dosiahnuť od Maďarska návrat okupovaných slovenských území. Z vyslaneckých hlásení si v Moskve urobili obraz o prioritách slovenskej politiky a začlenili medzi ne, popri vzťahu s Nemeckom, aj teritoriálny spor s Maďarskom.⁹ V tomto období sa však sovietska diplomacia nemienila angažovať na Slovensku, v nemeckej záujmovej oblasti: mohlo by to ohroziť vzťahy s Berlínom a také riziko si Moskva nemohla dovoliť.

⁵ Dokumenty i materialy kanuna vtoroj mirovoj vojny 1937-1939. Zv. 2. Moskva 1981, s. 47. Nóta z 18.3.1939, odovzdané nemeckému vyslancovi F. von Schulenburgovi.

⁶ Archív zahraničnej politiky Ruskej federácie, Moskva (AVP RF), f. 0138b, 2-1-1, s. 50. Správa zastupiteľstva ZSSR na Slovensku za rok 1940 (1.3.1941).

⁷ *Slovenská politika* 10.9.1939, s. 1; 16.9.1939; 17.9.1939, s. 1; *Národné noviny* 23.9.1939, s. 1: „Rusko na scéne“.

⁸ SNA, MZV SŠ, kart. 112. Prípis z 2.12.1939.

⁹ AVP RF, f. 0138b, 4-2-9, s. 31-34. Informácia pre V. M. Molotova (Moskva 23.3.1940).

Ku koncu februára 1940 prepukla na Slovensku vládna kríza. Prvý polrok charakterizoval Puškin ako obdobie „prevahy Ďurčanského skupiny“ a v tom čase pozoroval aj „zvláštne pohrávanie sa Ďurčanského“ so sovietskym zastupiteľstvom. Zároveň však Puškin rezignovane konštatoval: „Od nás Slováci čakajú vari viac, než im môžeme dať. V tomto zmysle je moja situácia dosť delikátna.“¹⁰

V máji 1940, pozvaním slovenskej delegácie na univerzitné slávnosti do Moskvy, odpovedali oficiálne miesta na srdečné prijatie sovietskych hostí v Bratislave, počas januárovej inštalácie Vojtecha Tuku za rektora univerzity. Slovenskú delegáciu, vedenú ministrom školstva Jozefom Sivákom prijal v Kremli vedúci sovietskej diplomacie Vjačeslav M. Molotov. Zatiaľ sa v Bratislave obnovili protimaďarské kampane slovenskej tlače a písalo sa o „revízii pokojnou cestou“. Sovietsky atašé Ivan A. Zajcev zaznamenal rozhovor s generálnym tajomníkom HSLS Jozefom Kirschbaumom, ktorý v súvislosti s otázkou návratu „slovenských oblastí odtrhnutých Maďarskom“, pripúšťal aj možnosť vojenského konfliktu. Na signály z Bratislavy reagoval budapeštiansky parlament a minister Ďurčanský, v rozsiahlej pasáži prvomájového prejavu, ako si všimol Puškin, „vyslovil ostré výpady proti Maďarom“.¹¹

Slovensko-maďarský dialóg sledovalo oddelenie pre strednú Európu Ľudového komisariátu zahraničných vecí v Moskve. V súvislosti s politickou hrou Nemecka v Maďarsku a na Slovensku moskovskí experti usúdili, že zatiaľ nemožno definitívne zodpovedať otázku, či bude slovenské územie použité ako východisko nemeckého vpádu do Maďarska, alebo či Slovensko posluží iba „ako výmenná minca medzi Nemeckom a Maďarskom“.¹²

Bratislavské koketovanie s Moskvou sa v oficiálnej aj neoficiálnej podobe premietlo do súperenia maďarskej a slovenskej politiky o priazeň Ríše. Maďarský premiér Pál Teleki 20. mája 1940 upozorňoval Adolfa Hitlera na panslavistické nebezpečenstvo a komunistický vplyv, siahajúci až po Bratislavu. V budapeštianskych kuloároch sa hovorilo o tom, že politický režim na Slovensku vyslal do Moskvy ministra Siváka, aby sa „uchádzal o pomoc sovietskeho Ruska“.¹³

V moskovských diplomatických kruhoch od začiatku júna 1940 zavládla živá aktivita: na maďarskom vyslanectve sa hovorilo, „že v každom momente možno očakávať útok sovietskeho Ruska na Besarábiu“. Tento názor, upozorňoval slovenský vyslanec Tiso – „iní diplomati nepotvrdzujú“.¹⁴ Maďarské vyslanectvo malo osobitné dôvody sledovať sovietsky postup voči Rumunsku, keď jedným z programových cieľov oficiálnej politiky Budapešti bolo uskutočnenie revízie v Sedmohradsku ešte pred ukončením vojny v Európe. Po nemeckých vojenských úspechoch a páde Paríža pokladala maďarská vláda za aktuálne ohlásiť sa o svoje nároky. Z tohto hľadiska nebolo vôbec žiadúce, aby sa do hry zamiešali sovietske vojská. V tajnom dodatočnom

¹⁰ AVP RF, f. 0138b, 2-1-1, s. 36-37. Správa za roky 1940. Tamže, 4-2-9, s. 30. Informácia G. M. Puškina (4.3.1940).

¹¹ ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Predstavy slovenskej politiky a realita vo vzťahu so Sovietskym zväzom (január - júl 1940). In: *Historický časopis* 1997/2, s. 257-264.

¹² AVP RF, f. 0138b, 4-2-9, s. 83-95. Prehľad slovensko-maďarských vzťahov v apríli a začiatkom mája 1940 (Moskva 23.5.1940).

¹³ Documents on German Foreign Policy 1918-1945. Series D. Vol. IX. Dokument 284, s. 392-395; SNA, MZV SŠ, kart. 113. Politické správy 1944. Správa ÚŠB (Bratislava 7.6.1940).

¹⁴ SNA, MZV SŠ, Zastupiteľský úrad v Moskve (ZÚ), kart. 198. Dva telegramy datované 7.6.1940.

protokole nemecko-sovietskeho paktu z augusta 1939 zdôraznila sovietska strana „svoj záujem o Besarábiu“. Po určitom váhaní Nemci akceptovali aj nárok Moskvy na severnú Bukovinu. Sovietska vláda, tvrdil Molotov, „si preje sledovať pouze vlastní zájmy a nemá v úmyslu podnecovať druhé štáty (Maďarsko a Bulharsko), aby vznášely požiadavky vŕči Rumunsku“.¹⁵

V Bratislave, mimoriadne prístupnej politickým klebetám sa začalo povrávať, že Sovietsky zväz v polovici júna poslal Maďarsku ultimátum „do 24 hodín opustiť Karpatskú Ukrajinu“. Na postup Moskvy v oblasti hraničiacej s maďarskou záujmovou sférou boli zvedaví politici z okruhu slovenského ministerstva zahraničia. Na pozvanie Ďurčanského sa 27. júna zišiel bratislavský diplomatický zbor a Puškin si lakonicky zapísal: „... z rumunskej misie na prijatí nikto nebol“. Celý rozhovor sa krútil okolo sovietskej nóty doručenej Rumunsku.¹⁶

Po vstupe sovietskych vojsk na územie vynútené od rumunskej vlády, sa hranice Sovietskeho zväzu posunuli na západ a dosiahli až po Dunaj. Záujem slovenskej politiky riešiť jeden z vážnych problémov podunajskej oblasti – konflikt s Maďarskom, sa obrátil smerom na Moskvu.

U sovietskeho zástupcu Puškina, vedúci politického oddelenia bratislavského ministerstva zahraničia Jozef Mračna, poverený Ďurčanským zisťoval, či sú pravdivé zvesti o sovietskej nóte Maďarsku. V tomto prípade Puškin upozornil na nedávne dementi publikované maďarskou tlačou. Záujem Slovenska o osudy oblasti, zo sovietskeho hľadiska bezvýznamnej počtom obyvateľstva i rozlohou, vysvetľoval Mračna v spojitosti so slovensko-maďarským sporom. „Je jasné, že bojovať muž proti mužovi s Maďarmi nebudeme“ – povedal. „Dúfame naše protirečenia s Maďarmi vyriešiť mierovou cestou za okrúhlym stolom, kde budú prítomní okrem Slovenska a Maďarska tiež Nemecko a Sovietsky zväz.“ Sovietsky diplomat sa od Mračnu dozvedel aj o želaní slovenských politických činiteľov „mať spoločnú hranicu so Sovietskym zväzom“. Na pozvanie, ale aj z vlastnej iniciatívy navštívil Puškin v polovici júla ministra Ďurčanského a opäť dostal otázku: „Kedy už obsadíte Karpatskú Ukrajinu?“¹⁷ Od sovietskej účasti pri riešení sporu s Maďarskom si slovenskí politici zrejme sľubovali účinnú veľmocenskú podporu. Spoločné hranice so Sovietskym zväzom v podkarpatskej oblasti mali, podľa predstáv Ďurčanského skupiny, posilniť medzinárodné postavenie slovenského štátu a slúžiť na vyváženie nemeckého vplyvu.

Pozvanie maďarského premiéra Pála Telekiho a ministra Istvána Csákyho do Mníchova znásobilo v júli 1940 obavy slovenských politikov z toho, „že Nemci môžu predať Slovensko Maďarom“, písal Puškin. K tejto informácii pripojil svoje vlastné pozorovania. „Slovenská tlač, ktorá iba pred mesiacom viedla protimaďarskú kampan s revíznymi požiadavkami“ – konštatoval sovietsky diplomat, „teraz udržuje úplné mlčanie. Navyiac, slovenská tlač mlčí aj vtedy, keď sa v maďarskom oficiálnom *Pester Lloyd* objavujú články ostro protislovenské. Možno cítiť, že Berlín kategoricky zakázal Slovákom demonštrovať svoje revízne tendencie.“¹⁸

¹⁵ Pakty Stalina s Hitlerem. Výběr dokumentů z let 1939 a 1940 (Ed. Toman Brod). Praha 1990, s. 34, 86, 87.

¹⁶ AVP RF, f. 0138b, 4-2-3, s. 90-92. Denník Zajceva (19.6.1940), denník Puškina (27.6.1940). V ruskom texte sa používa názov Karpatská Ukrajina.

¹⁷ AVP RF, f. 0138b, 4-2-3, s. 120, 143. Rozhovor Puškina s Jozefom Mračnom (29.6.1940) s F. Ďurčanským (16.7.1940).

¹⁸ AVP RF, f. 0138b, 4-2-9, s. 111-112. Informácia G. M. Puškina (17.7.1940).

Výhrady nemeckých predstaviteľov voči slovenskej politike, vyslovené počas rozhovorov v Salzburgu 27. júla 1940, obsahovali aj obvinenie z panslavisticky motivovaného príklonu k Rusku. V rozhovore s Hitlerom takúto výčitku vehementne odmietol prezident Jozef Tiso.¹⁹ Riešenie politickej krízy na Slovensku zmenou v ministerských kreslách pre zahraničné veci a vnútro, komentoval Puškin konštatovaním, že od Salzburgu nemecká vláda „bezprostredne zasahuje do slovenských záležitostí“. Podľa legendy rozšírenej v Bratislave bol minister Ďurčanský odvolaný preto, lebo sa príliš často stretával so sovietskym zástupcom a mal s ním „blízke vzťahy“.²⁰

Z hľadiska sovietskej politiky, usudzoval Puškin, bolo možné Slovensko pokladať iba za „pozorovateľňu“. Pri rozlúčke s odchádzajúcim nemeckým vyslancom Hansom Bernardom sa ruský diplomat zaujímal o to, ako treba chápať postupne uskutočňované cesty Slovákov, Rumunov, Bulharov a predtým Maďarov na rokovania do Nemecka. Tu, tvrdil Bernard, išlo o posúdenie niektorých požiadaviek spomínaných národov. Podľa záznamu Puškina, nemecký diplomat podotkol, že Maďari nedostanú celé Sedmohradsko, ale ani Slováci „nemôžu očakávať návrat celého územia, na ktoré si robia nároky od Maďarska“.²¹

Vzťahy medzi štátmi Dunajskej kotliny sledoval Puškin aj cez kontakty s juhoslovanským zastupiteľstvom v Bratislave. Vyslanec Stanoe Simić dal ruskému diplomatovi súbor fotokópií piatich máp a tvrdil, že ich získal z nemeckých zdrojov. Stredoeurópske oddelenie Ľudového komisariátu zahraničných vecí postúpilo materiály priamo Molotovovi. Komentár zodpovedného referenta upozorňoval aj na to, že z jednej mapy vyplýva „zväčšenie Slovenska na konto časti území, ktoré pripadli Maďarsku podľa Viedenskej arbitráže z roku 1938“.²²

Oficiálna slovenská politika sa medzitým potichu vzdala hraničnej línie s Maďarskom, ktorá bola súčasťou hraníc prvej ČSR. S ohľadom na očakávanú nepriaznivú reakciu verejnosti vládne kruhy tento svoj postoj nezdôrazňovali. Mapy a štatistiky predložené Berlínu v roku 1940 vymedzili ako slovenskú požiadavku návrat menej než tretiny územia okupovaného Maďarskom. Zodpovední nemeckí činitelia odmietli o tomto návrhu vôbec rokovať a celú záležitosť stále odkladali na neurčité obdobie po ukončení vojny.²³

Druhým arbitrážnym rozhodnutím vo Viedni, koncom augusta 1940, predstavitelia Nemecka a Talianska určili novú rumunsko-maďarskú hranicu. V Rumunsku, zahraničnopoliticky orientovanom na veľmoci Osi, pôsobil diplomatický zástupca slovenského štátu Ivan Milecz a sledoval reakcie rumunských činiteľov na revízne úspechy horthyovského Maďarska. Stratu severného Sedmohradska pokladal vtedajší minister zahraničia za zvlášť bolestnú. Ako reprezentantovi „spriateleneho náro-

¹⁹ LIPTÁK, L.: Príprava a priebeh salzburských rokovaní roku 1940 medzi predstaviteľmi Nemecka a slovenského štátu. In: *Historický časopis* 1965/3, s. 358-364; SNA, fond Národný súd, inv.č. 41, Tn Iud 6/46, II. A-926. výpoveď Dr. Jozefa Tisu.

²⁰ AVP RF, f. 0138b, 2-1-1. Správa za rok 1940, s. 36-37; Tamže 4-2-9, s. 117-123. Informačný list G. M. Puškina (Bratislava 4.8.1940).

²¹ AVP RF, f. 0138b, 2-1-1, s. 75-76. Tamže 4-4-3, s. 148-149. Rozhovor Puškina s Hansom Bernardom (Bratislava 28.7.1940).

²² AVP RF, f. 0138b, 4-4-3, s. 208-209. Hlásenie V. M. Molotovovi (Moskva 12.12.1940). Označenie: Absolútne tajné! Príloha: 5 fotokópií máp (v archíve nepriložená). Dodatočný komentár 16.12.1940.

²³ LIPTÁK, L.: Slovensko v 20. storočí. Bratislava 1968, s. 185. Požadoval sa návrat 3 606 km² okupovaného územia, z väčších miest išlo o Košice, Lučenec a Levice.

da“, slovenskému vyslancovi, minister dôverne naznačil, že po „vnútropolitickej očiste a regenerácii Rumunska“, môže nastúpiť obdobie „zdravého a silného revizionizmu, ktorý povedie k náprave nespravodlivých hraníc“.²⁴

K problémovým oblastiam Dunajskej kotliny, kde sa horthyovské Maďarsko pokúšalo obnovovať „tisícročné hranice“ – okupovanému územiu Slovenska a severnému Sedmohradsku získanému od Rumunska – pribudlo v apríli 1941 územie obsadené maďarskou armádou počas nacistickej agresie v Juhoslávii.

Sovietsky zástupca v Bratislave informoval Moskvu o tom, že „Slovensko prvé pretrhlo diplomatické styky s Juhosláviou, hneď ako sa dozvedelo o útoku Nemecka“. Zároveň Puškin upozorňoval na zhoršené komunikačné možnosti, nakoľko nemecké miesta venovali zvýšenú pozornosť sovietskemu vyslanectvu a robili všetko, aby jeho osadenstvo pozbavili „každej možnosti mať kontakty so Slovákmí, a s diplomatickým zborom“. Za týchto okolností ostávala tlač a osobné pozorovania „hlavnou formou výskumu situácie na Slovensku“.²⁵

V Záhrebe, obsadenom nemeckými vojskami, bol 11. apríla vyhlásený samostatný chorvátsky štát a o niekoľko dní nasledovalo oficiálne uznanie z Nemecka, Talianska a zo Slovenska. Na príkaz premiéra Vojtecha Tuku bratislavské ministerstvo zahraničia už 24. apríla poverilo vyslanectvom v Berlíne, aby hľadalo spojenie so záhrebskou vládou a žiadalo agrément pre slovenského zástupcu. Prvý slovenský chargé d'affaires v Chorvátsku, Karol Murgaš, pricestoval do hlavného mesta už počas mája, no určitá konsolidácia chorvátskej diplomacie trvala o niečo dlhšie.²⁶

Zo zahraničnopolitických predstáv bratislavskej vlády sa úvahy o ruskej podpore pri budúcom rokovaní o otázkach slovensko-maďarských hraníc vytratil už v júli 1940 a oficiálnej politike ostalo iba vyčkávanie na rozhodnutie Berlína. Súperenie slovenskej a maďarskej vlády o priazeň Hitlera dospelo v lete 1941 až do súťaže o získanie vojenských zásluh po boku nacistickej armády vo vojne proti Sovietskemu zväzu. Vedúce kruhy slovenského štátu využívali všetky prostriedky na zvýraznenie prejavov oddanosti voči Ríši: mala to byť politická vizitka Slovenska a pripomienka, aby nemeckí činitelia napokon akceptovali skromné revízne nároky Bratislavy.

Záujmové zoskupenie Slovenska s odporcami maďarskej revíznej politiky vo väzku satelitných štátov Osi, sa pohľadom zvonka zdalo ako pravdepodobná regionálna zostava. V Berlíne, na tlačovej konferencii ministerstva zahraničných vecí 16. septembra 1941, švédsky novinár Fredborg, známy perfektnou znalosťou maďarského jazyka, položil dosť provokatívnu otázku. Spýtal sa, či je pravda, že v Bratislave sa koná, alebo bude konať rokovanie zástupcov Slovenska, Chorvátska a Rumunska o spoločnom postupe proti Maďarsku. Oslovený nemecký predstaviteľ von Stumm žiadal doplniť otázku o zdroj informácií, k čomu redaktor Fredborg vyhlásil, že sa o veci „iba tak dopočul“. Ríšske ministerstvo zahraničia oficiálne dementovalo podobné zvesti ako nepravdivé, bez akéhokoľvek reálneho podkladu. Senzačnú správu o údajnej konferencii v slovenskom hlavnom meste, pod titulkom „Slováci, Chorváti

²⁴ SNA MZV SŠ, ZÚ Bukurešť, kart. 192. Rozhovor s ministrom zahraničia Sturdzom (20.9.1940).

²⁵ AVP RF, f. 0138b, 2-1-1, s. 137. Informácia G. M. Puškina (23.4.1941). Tamže, 2-1-2; s. 1-2. Anotácie na správy Puškina z 23.4. a 28.5.1941.

²⁶ SNA MZV SŠ, ZÚ Záhreb, kart. 213. slovenské diplomatické zastúpenie v Záhrebe (Bratislava 6.5.1941). Telegram o príchode Murgaša do Záhrebu (21.5.1941). Agrément pre chorvátskeho vyslanca Dr. Dragutina Totha (Bratislava 25. júna 1941).

a Rumuni delia Maďarsko“, z pera toho istého zvedavého žurnalistu, priniesol ale denník *Svenska Dagbladet* už deň pred tlačovou konferenciou.²⁷ Slovenská diplomacia mala však v jeseni 1941 k pokusom o regionálnu spoluprácu, informačné zdroje priamo v Bukurešti a Záhrebe.

Predseda rumunskej vlády a minister zahraničia, profesor medzinárodného práva Mihail Antonescu, od leta 1941 v rozhovoroch so slovenským vyslancom Mileczom, vyjadroval znepokojenie v súvislosti s revíznymi ambíciami Maďarska a prikláňal sa k určitej regionálnej politickej aktivite.²⁸ Aj v Záhrebe si slovenskí zástupcovia postupne uvedomovali, že „chorvátske kruhy budú zo dňa na deň viacej forsírovať spoluprácu slovensko-chorvátsku“. ²⁹ Začiatkom novembra 1941 vyslanec Milecz osobne referoval v Bratislave ministerskému predsedovi Tukovi o prípravnej fáze rozhovorov medzi Rumunskom, Chorvátskom a Slovenskom. V diplomatických kruhoch Osi nastal rozruch: prvé upozornenie na to, že „Rumunsko, Chorvátsko a Slovensko už obnovujú ducha Malej dohody a začínajú ju v inej forme zase tvoriť“, dostalo ríšske ministerstvo zahraničia z Ríma. Okamžite, hoci formálne nezávisle, bola podaná aj démarche z Maďarska. Projekt osobitnej regionálnej spolupráce zabrzdil Berlín ihneď v začiatkoch: Bukurešť, Bratislava aj Záhreb dostali striktné pokyny, že „táto spolupráca nesmie byť obnovením Malej dohody a musí sa obmedziť len na hospodárstvo a kultúru“. ³⁰

Predstavitelia Chorvátska a Rumunska od začiatku roku 1942 v interných debatách so slovenským zástupcom v Bukurešti neraz kritizovali oficiálny postoj Nemec-ka k teritoriálnym sporom v Podunajsku. Chorvátsky vyslanec v Rumunsku, Branko Benzon, ako informoval slovenského kolegu, o porušení etnických princípov na okupovaných územiach Chorvátska, údajne hovoril „so samotným vodcom nemeckej ríše“. Vo svojej odpovedi Hitler zdôraznil, že za vojnových podmienok nemožno tieto veci riešiť a „treba teda trpezlivo čakať až do konca vojny“. Vyslanec Benzon vyjadril vraj pochopenie tomuto stanovisku, iba sa spýtal, prečo napríklad „Maďarsko nemusí čakať a dostáva už behom tejto vážnej vojny také územia, ktoré mu etnicky nepatria“, kým Chorváti, Rumuni a Slováci čakať musia? Na túto otázku, konštatoval chorvátsky diplomat, „vodca ríše nevedel dať patričné vysvetlenie“. Vzťah chorvátsko-maďarský bol, podľa Benzona, definitívne zakalený aj preto, lebo „Maďari si môžu robiť vlastne čo chcú a všetko je potom schválené, i keď je to paradoxné ... a tým sa hlavné zásady národného socializmu jednoducho znásilňujú“. Tézu, že Maďarsko si v zahraničnej politike môže dovoliť všetko „aj také veci, ktoré veľmi ostro protirečia zásadám národného socializmu“, zopakoval Benzon v rozhovore s Manfredom von Killingerom, ktorý bol preložený do Bukurešti po niekoľkomesačnom pôsobení v Bratislave. Ríšsky vyslanec si tieto úvahy so záujmom vypočul, ale poukázal na výbornú organizovanosť Maďarska aj veľmi dobrú administratívu,

²⁷ SNA, MZV SŠ. Politické správy, kart. 114. Ďalekopisná správa tlačového atašé Ruda Strieženca z Berlína (17.9.1941). Prísne dôverná správa pre sekretariát Úradu propagandy v Bratislave (Berlín 18.9.1941).

²⁸ SNA, MZV SŠ, ZÚ Bukurešť, kart. 194. Návšteva Dr. Milecza u ministra M. Antonescu (10.7.1941).

²⁹ SNA, MZV SŠ, ZÚ Záhreb, kart. 213. Informácia pre Ministerstvo zahraničných vecí v Bratislave (14.11.1941).

³⁰ SNA, MZV SŠ, ZÚ Bukurešť, kart. 192. Rozhovor vyslanca Milecza s podpredsedom rumunskej vlády. Tajné!! Veľmi súrne!! (Bukurešť 17.1.1942). Rozhovor Milecza s Tukom sa konal 4.11.1941. Ďalšie materiály v korešpondencii vyslanectva s Bratislavou.

v porovnaní s administratívou rumunskou, čo treba „brať vraj tiež do úvahy“. Chorvátsky diplomat potom Mileczovi povedal svoj záver, že „ani Rumunsko, ani Chorvátsko, ani Slovensko nemajú dajakú krásnu budúcnosť pred sebou, keď taký reprezentatívny muž nemeckého národného socializmu, akým je pán von Killinger, dáva prednosť kvalitám administrácie a zatlačá tým do pozadia zásadu etnickú“. ³¹

Koncom februára 1942 prijal slovenského vyslanca podpredseda rumunskej vlády a minister zahraničia profesor Antonescu. Hovoril o memorande, ktoré predložil v Berlíne Hitlerovi a ministrovi Joachimovi von Ribbentropovi. I keď išlo o rumunské problémy, predsa vraj poukázal na neudržateľnosť situácie tak pre Rumunsko, ako aj pre Slovensko a Chorvátsko, pretože „na jednej strane docieľuje Maďarsko u veľmocí Osi čo chce“, ale na druhej strane, keď ide o životné záujmy uvedených krajín, má sa „zasa len Maďarsku vyhovieť a ustúpiť“. Uskutočnenie rumunských, slovenských alebo chorvátskych nárokov sa odkladá na neurčito. Rumunský minister ukázal aj dobrú informovanosť o slovenských sťažnostiach, keď konštatoval, že v sporných otázkach medzi Maďarskom a Slovenskom vedúci bratislavskí činitelia dostávajú vždy z Berlína príkaz, aby Slováci, v záujme mieru „Maďarom v tej či onej forme ustúpili“. Úžasný rozdiel v prístupe Berlína, podľa ministra Antonescu, sa ukazoval aj pokiaľ išlo o maďarsko-bulharskú dohodu, otvorene podporovanú celou nemeckou a talianskou tlačou, kým okolo projektu „spolupráce medzi Rumunskom, Slovenskom a Chorvátskom bolo hneď plno kriku“. V Berlíne, na záver rozhovoru, vraj minister Joachim von Ribbentrop spomenul protimaďarské memorandá, ktorými je v poslednom čase zahŕňaný z Bukurešti, Záhrebu a Bratislavy. Rumunský politik už samotný tento fakt hodnotil ako „dobrý kus práce, lebo Berlín berie mlčanie len ako prejav trvalej spokojnosti“. ³²

Návštevu slovenskej vojenskej delegácie v Rumunsku, na rozhraní februára a marca 1942, sledovala miestna tlač s mimoriadne veľkým záujmom a vodca štátu Ion Antonescu, pri oficiálnom prijatí zdôraznil neochvejnú starého rumunsko-slovenského priateľstva, založeného „na spoločných cieľoch a spoločných nádejách oboch národov“. Tieto skutočnosti upútali pozornosť diplomatického zboru v Bukurešti a vyslanec Milecz bol zahrnutý otázkami, „či »náhodou« táto misia nemá aj nejaké politicko-vojenské úlohy“. Slovenský diplomat vysvetľoval, že návšteva je iba „prejavom vojenského kamarátstva v rámci priateľských stykov rumunsko-slovenských“. Vedúci delegácie generál Jozef Turanec v osobitnom hlásení vyzdvihol všetky prejavy najvyššej sympatie „v zmysle úzkeho priateľstva a spolupráce medzi Rumunskom a Slovenskom“. ³³

O ceste Slovákov do hitlerovskej „novej Európy“ a medzinárodnej situácii v marci 1942 hovoril pred zahraničným výborom slovenského Snemu predseda vlády a šéf diplomacie Vojtech Tuka. Na prvom mieste vyzdvihol „pomer k nášmu veľkému priateľovi a ochrancovi, k nemeckému národu“. Spomínal prehlbovanie priateľskej spolupráce s Rumunskom v hospodárstve i kultúre, srdečný vzťah k samostatnému Chorvátsku aj spoločné ciele s bratským národom bulharským. Susednému Maďarsku

³¹ SNA, MZV SŠ, ZÚ Bukurešť, kart. 192. Rozhovor s chorvátskym vyslancom 14.2.1942. Politická správa 46/42. Tamže. Rozhovor s Dr. Brankom Benzonom dňa 28.2.1942. Politická správa 55/42. Tajné!!

³² SNA, MZV SŠ, ZÚ Bukurešť, kart. 192. Rozhovor s podpredsedom vlády. Politická správa 54/42. Tajné!! Vyslanca Milecza prijal prof. Antonescu 27.2.1942.

³³ SNA, MZV SŠ. Politické správy, kart. 115. Správa č. 864/42. Slovenská vojenská misia vedená gen. Jozefom Turancom navštívila Rumunsko v dňoch 28.2.-5.3.1942 (Bukurešť 9.3.1942).

venoval Tuka pomerne veľký priestor, ale vôbec sa nezmieňoval o slovensko-maďarskom teritoriálnom spore. Zdôrazňoval predovšetkým požiadavku, aby sa v národnostnej politike oboch krajín dodržiaval princíp reciprocity.³⁴ Užší politický zväzok Slovenska, Rumunska a Chorvátska ostal iba nereálnou predstavou, alebo predmetom diplomatických dohadov: Berlín usmernil vzájomné vzťahy malých štátov do vymedzeného rámca satelitného systému Osi.

Vzťahy Maďarska so slovenskými, chorvátskymi a rumunskými susedmi boli napäté počas celej vojny. Vonkajšie zdanie pokoja sa dosahovalo iba pravidelnými intervenciami nemeckej diplomacie. Podpredseda rumunskej vlády prof. Antonescu ešte vo februári 1943 vyjadroval ľútosť nad určitým zmrazením rumunsko-slovenskej spolupráce, „ktorá tak sľubne začala“ a vyslancovi Mileczovi znova zdôraznil, že „nerozumie, prečo sa Nemecko obáva politickej spolupráce medzi nami“. Podľa názoru slovenského diplomata bol v tomto prípade rozhodujúci postoj Maďarska, ktoré v spolupráci Rumunska s Chorvátskom a Slovenskom videlo „obnovenie, ba vzkriesenie Malej dohody“, proti čomu protestovalo tak v Berlíne ako aj v Ríme. Za týchto okolností rumunský činiteľ navrhoval oživiť najmä rumunsko-slovenské kontakty a žiadal vyslanca, aby o tom referoval priamo premiérovi Vojtechovi Tukovi. Slovenský diplomat v informácii pre Bratislavu dôrazne upozorňoval na to, že „v stredoeurópskej oblasti je Rumunsko naozaj jediným našim priateľom“ a odporúčal vláde reagovať pozitívne. Odpoveď zo Slovenska nesplnila očakávania rumunského iniciátora: Tuka iba ľutoval, že vzájomná spolupráca nemôže „tak rozkvitnúť, ako by si to obe strany priali“. Slovenský ministerský predseda, vysvetľoval vyslanec, nemohol prejavíť väčšiu aktivitu, „lebo tú by mu Berlín iste zazlieval“. Je preto vecou silnejšieho Rumunska, ktoré nie je viazané žiadnym „Schutzvertragom“, a tak veľmi si želá rumunsko-slovenskú spoluprácu, aby presvedčilo Berlín o jej výhodnosti aj z hľadiska utvárania „novej Európy“. Zásadnou otázkou bolo však to „ako vymámiť od Nemcov súhlas k regionálnej spolupráci“.³⁵

Mimoriadne okázala oslava štvrtého výročia vyhlásenia slovenského štátu, 14. marca 1943 v Bukurešti, formálne organizovaná rumunsko-slovenskou spoločnosťou, ale na výdatnej pomoci a z iniciatívy ministerstva propagandy, mala i navonok zdôrazniť atmosféru priateľstva. Na slávnostnej akadémii v Národnom divadle sa zúčastnil podpredseda rumunskej vlády, viacerí ministri, verejní činitelia a vedúci diplomatických misíí. Na záver dlhého prejavu o tradíciách vzájomných vzťahov, predseda spoločnosti univ. prof. Ioan Lupas vyslovil želanie, aby sa „všetci Slováci mohli zjednotiť v samostatnom Slovensku“. Revízny zámer tejto narážky bol jasný a zrozumiteľný: vyslanec Milecz sa neskôr dozvedel, že minister propagandy Marcu musel slávnostný prejav „omnoho ostrejšie práve po stránke revíznej“ veľmi cenzurovať, nakoľko „nechcel povoliť, aby oslava 14. marca viedla k nejakým politickým zápletkám“. Záverečnú tézu, po osobnej prosbe rečníka, napokon povolil predniesť sám podpredseda vlády. Celkový dojem umocnila rumunská tlač dlhými článkami o Slovensku a Slovákoch, aj vystúpenie šéfa propagandy v rozhlase.³⁶

³⁴ SNA, fond Snem SR. Zasadania snemových výborov, kart. 62. Zasadnutie zahraničného výboru 12.3.1942; Slovák 14.3.1942, s. 2.

³⁵ SNA, MZV SŠ, ZÚ Bukurešť, kart. 193. Správa 41/43 pol. Tajné!! (3.2.1943). Tamže. Správa 65/43 pol. (3.3.1943).

³⁶ SNA, MZV SŠ, ZÚ Bukurešť, kart. 506. Materiál 25/1943. Tamže, kart. 193. Oslava 14. marca v Bukurešti (6.4.1943).

Slovenského vyslanca o pár dní prijal prof. Mihail Antonescu a odovzdal mu list, adresovaný Tukovi. Pri stretnutí sa hovorilo o vzťahu k Maďarsku i preto, lebo práve pred Mileczom navštívil podpredsedu rumunskej vlády maďarský zástupca László Nagy. Rumunský činiteľ spomínal pokusy Budapešti za každú cenu sa zbližiť s Rumunskom, ale zároveň spochybnil všetky tieto „medové reči“ a rozhorčene pripomenul problém Sedmohradska.³⁷

Od polovice roku 1943 sa zintenzívnila snaha oficiálnej maďarskej politiky o zbliženie so Slovenskom. V rozhovoroch so slovenským vyslancom v Budapešti Jánom Spišiakom, naliehali predstavitelia maďarskej vlády na vzájomnú dohodu, „kým nepríde niekto druhý!“ Bratislavská vláda v ovzduší federalizačných plánov začala aj prostredníctvom neutrálnej cudziny zdôrazňovať životaschopnosť slovenského štátu ako suverénnej jednotky v hociakej z možných budúcich kombinácií. Vyhlásenia o slovenskej národnej identite a funkčnosti slovenského štátu, zo strany oficiálnej maďarskej politiky, prijímali predstavitelia Slovenska s uspokojením, ale ich nedôveru voči Budapešti to nijako nezmenšilo.³⁸

Maďarské vládne kruhy do leta 1943 podnikli niekoľko konkrétnych pokusov nadviazať priame kontakty s britskou diplomaciou. K materiálom tajných maďarsko-britských rokovaní bolo zaradené aj memorandum Aladára Szegedy-Maszáka, vedúceho politickej sekcie ministerstva zahraničných vecí. Autor vychádza z toho, že „maďarsko-slovenské hranice utvorené ako výsledok prvej Viedenskej arbitráže vcelku zodpovedajú etnickému princípu“ a preto, z uvedeného hľadiska požaduje už iba „niektoré drobnejšie korekcie“. No z ekonomických a geografických aspektov predpokladá posunutie týchto hraníc ďalej do slovenského vnútrozemia. Nakoľko Slováci, ako svojbytný národ potvrdili svoju suverenitu, píše maďarský diplomat, treba zachovať ich samostatnosť. Ale samostatné Slovensko je štátom, patriacim do Karpatskej kotliny, preto musí udržiavať so štátmi tejto oblasti úzke hospodárske a politické väzby, podľa Szegedy-Maszáka vyjadrené možno aj personálnou úniou. Popri úplnej politickej samostatnosti musí teda Slovensko nadviazať federatívny zväzok s Budapešťou.³⁹

Maďarské návrhy, diplomatickou cestou predkladané slovenským politikom, neostali skryté pred vedúcimi činiteľmi Bukurešti. Myšlienku, uskutočniť oficiálnu cestu ministra propagandy Marcua na Slovensko, ako odpoveď na nedávnu návštevu šéfa Úradu propagandy Tida J. Gašpara v Rumunsku, prijal podpredseda rumunskej vlády slovami: „po všetkých tých pokusoch, ktoré robili Maďari, aby sa zbližili so Slovenskom, po všetkom tom, keď sa všade pokúšali predstierať, že so Slovenskom sú už v poriadku ... a majú ho takrečeno vo vrecku (»dans leur poche«), je podobná manifestácia potrebná.“ Profesor Antonescu potom vyslanca Milecza ubezpečil o pevnom základe verného a úprimného rumunsko-slovenského priateľstva, ktoré

³⁷ SNA, MZV SŠ, ZÚ Bukurešť, kart. 193. Správa 80/43/pol. Tajné. Rozhovor s podpredsedom vlády (17.3.1943).

³⁸ LIPTÁK, L.: Maďarsko v politike slovenského štátu v rokoch 1939-1943. In: *Historický časopis* 1967/1, s. 1-35.

³⁹ Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban. (Ed. JUHÁSZ, Gyula). Budapest 1978. Dokument 46/b. Memorandum Aladára Szegedy-Maszáka, záznam Foreign Office o doručení 27.8.1943, s. 190-216, cit. 211-213.

nemôže nič oslabiť, a preto „každý pokus Maďarov o podobnú vec je úplne jalový a úplne zbytočný“.⁴⁰

Zo slovenskej strany očakávali od Rumunska nielen priateľské demonštrácie, ale celkom reálnu aktivitu. V jeseni 1943 vyslovil slovenský vyslanec obavu, či Nemecko nežiada priveľký podiel rumunskej armády na východnom fronte, lebo by to mohlo „oslabiť tú časť rumunskej brannej moci, ktorá by eventuelne mohla prísť do úvahy pre vojenskú akciu proti Maďarsku“. Vyjadrenie podpredsedu rumunskej vlády bolo jednoznačné: „povedzte doma, že Rumunsko je tu, jeho armáda je pripravená a bude vždy pripravená aj proti Maďarsku“. Slovenský diplomat v komentári pre Bratislavu zdôraznil zainteresovanosť rumunskej vlády na tom, aby maďarské vojsko nepodniklo nič proti Slovensku, nakoľko „Rumunom nikdy nemôže byť ľahostajné, aby sa potenciál Maďarska posilnil ešte aj Slovenskom, a táto dispozícia rumunská je hodná skoro toľko, ako formálna garančná zmluva“.⁴¹

Od prvých mesiacov roku 1944 sa v Bratislave, do publicistických úvah o slovensko-maďarských hraniciach, popri „umierneno-reviznom“ presadzoval aj radikálnejší „nacionálno-romantický tón“. Spravodlivé riešenie sporných otázok je možné iba vtedy, „keď sa zmaže 2. november 1938“ a „Maďari nebudú vlastniť ani piadť slovenskej zeme“, píše v denníku *Slovák* šéfredaktor Jozef Paučo. Nakoľko však „slovenská zem siahala kedysi hlboko na juh“, uvažoval ďalej, Slováci majú právo žiadať nielen to, čo Maďari po Viedenskej arbitráži vzali, ale aj to, „čo nám za tisíc rokov rozkradli“.⁴²

V tomto období boli už verejným tajomstvom výhrady Berlína voči maďarskej politike a Hitler dobre poznal jej pokusy „vyskočiť z vojny“. Vojenskú okupáciu Maďarska, uskutočnenú 19. marca 1944, mal nacistický generálny štáb dávno pripravený. Pre Bratislavu neboli veľmi povzbudzujúce správy budapeštianskeho vyslanca o propagandistickej kampani k nástupu novej maďarskej vlády. Oslavné úvodníky zdôrazňovali, že Maďarsko „sa prebýja k tisícročným hraniciam“. Ministerský predseda Döme Sztójay, predtým vyslanec v Berlíne, vo svojej zahranično-politickej línii na prvé miesto kládol „vernoscť voči Nemecku“.⁴³ Bola to výrazná bodka za nádejami, ktoré mohli slovenské politické kruhy spájať s predstavou, že priazeň nacistickej diplomacie, sklamanej postojom Maďarska, sa tentoraz obráti v prospech Slovenska.

Nemecký vyslanec Hans Elard Ludin v hlásení z Bratislavy vyslovil svoj osobný dojem, že „udalosti v Maďarsku tu pôsobia veľmi osožne ako poučný príklad“. Rozhovor nemeckého diplomata so slovenským premiérom Vojtechom Tukom a prezidentom Jozefom Tisom koncom marca 1944 sa dotýkal aj maďarských súvislostí. Podľa Ludina „obidvaja páni jednoznačne vyhlásili, že sú si vedomí toho, že teraz nie sú namieste slovenské revizionistické požiadavky“. Napokon, pripomenul vyslanec, on sám „pri rôznych príležitostiach vyjadril, že jediný skutočne politický kapitál budúcnosti Slovenska treba hľadať v jeho pozitívnom vojnovom úsilí“. Okrem toho Ludin priamo prikázal, „aby sa v budúcnosti upustilo od revizionistických poznámok“, hoci aj „dosť miernych, ktoré sa v tlači objavili“.⁴⁴

⁴⁰ SNA, MZV SŠ, ZÚ Bukurešť, kart. 193. Správa 27/taj./44. Rozhovor s podpredsedom vlády (9.2.1944).

⁴¹ SNA, MZV SŠ, ZÚ Bukurešť, kart. 193. Správa 173/43/pol. (Bukurešť 8.9.1943).

⁴² *Slovák* 24.2.1944, s. 3. PAUČO, J.: Vieme čo je naše a čo bolo naše; *Slovák* 9.3.1944, s. 3. PAUČO, J.: Právo na našu zem a našu krv.

⁴³ SNA, MZV SŠ, ZÚ Budapešť, kart. 187. Správa č. 14/taj./1944; Správa č. 16/taj./1944 (28.3.1944).

⁴⁴ Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko 1944. Dokumenty (Ed. PREČAN, Vilém). Bratislava 1971 (Ďalej: Nemci a Slovensko). Dokument 22 (Bratislava 30.3.1944), s. 74-75.

Počas prijatia budapeštianskeho diplomatického zboru u nového maďarského premiéra, mal s ním slovenský vyslanec Spišiak krátky rozhovor. Po všeobecných ubezpečeniach, že on a jeho vláda budú „pracovať na zlepšení slovensko-maďarského pomeru“, hovoril Sztójay o vzájomnej odkázanosti národov Dunajskej kotliny a o tom, že „ich pomer k Nemecku musí byť totožný“. Rozpor medzi osobnými prísľubmi maďarských politikov a oficiálnou propagandou sa onedlho potvrdil. Podpredseda vlády Jenő Rátz sa verejným vystúpením vo Veszpréme odvolával na vznešené úlohy maďarského národa v Karpatskej kotline, v ktorej sa môže uplatniť iba jedna politická vôľa – maďarská. Zároveň, ako spoločné želanie všetkých Maďarov, vyslovil rozhodnutie „znova uskutočniť tisícročnú veľkú svätoštefanskú ríšu“.⁴⁵

Povstaním v lete 1944 sa Slováci vojensky aj politicky zaradili do spoločenstva Spojených národov a deklarácia Slovenskej národnej rady (SNR) vyhlásila obnovenie ČSR na povstaleckom území. Bratislavská vláda pod vedením nového ministerského predsedu zotrvala vo vernosti Nemecku i v čase, keď z hitlerovského tábora postupne vypadlo Fínsko, Rumunsko a Bulharsko. Keď nová rumunská vláda oznámila, že neuznáva slovenský štát a požiadala Švajčiarsko o zastupovanie na Slovensku, Bratislava nedala k tomu súhlas. Ministerstvo zahraničia namietalo proti postoju Rumunska, vraj neobvyklému v medzištátnych stykoch a v dôsledku toho neuznalo ani „jestvovanie nejakých rumunských záujmov na Slovensku, ani potrebnosť ich ochrany“.⁴⁶

Vstupom Červenej armády na maďarskú pôdu sa pokusy Miklósa Horthyho „vyskočiť z vojny“, dovtedy orientované na Veľkú Britániu, obrátili do Moskvy. V budapeštianskom rozhlase odznelo vyhlásenie o vojenskej kapitulácii Maďarska, ale v ten istý deň 15. októbra 1944 prevzal moc Ferenc Szálasi, vodca Strany Šípových krížov (nyilasov), dosadený nacistami. Podľa názoru slovenského vyslanca sa hladký prechod moci do rúk Szálasiho dal vysvetliť tým, že Maďarsko bolo už dávno budované ako „vzorný policajný štát“ a dôstojnícky zbor volil túto cestu „z obavy pred Rusmi“.⁴⁷ Sám „vodca národa“ prijal v novembri vyslanca Spišiaka a vyslovil želanie osobne sa stretnúť s prezidentom slovenského štátu Jozefom Tisom. Na otázku, ako si jeho hnutie predstavuje budúce postavenie Slovenska, predniesol Szálasi svoju víziu spolužitia národov Karpatskej kotliny v novej hungaristickej ríši.⁴⁸

V politických koncepciách bratislavskej vlády sa k pokusu o kapituláciu Maďarska viazali vlastné predstavy. O stanovisku „pozitívnych“ slovenských kruhov počas jesene 1944 písal v ďalekopisných hláseniach do Berlína Jozef Witiska, náčelník pohotovostnej skupiny nastickej Bezpečnostnej služby. Postoj oficiálnej bratislavskej politiky k situácii u južného suseda charakterizoval Witiska ako „očakávanie, že územné požiadavky voči Maďarsku bude teraz možné uskutočniť, pokiaľ Slovensko verne zotrvá po boku Ríše“. Za týchto okolností bolo „vyjasnenie situácie“ po nástupe Szálasiho pre Bratislavu sklamaním, nakoľko, podľa Witisku, stratila predpokladanú možnosť a „nádej z maďarskej zrady vytĺcť kapitál“.⁴⁹

⁴⁵ SNA, MZV SŠ, ZÚ Budapešť, kart. 187. Správa č. 17/taj./1944 (19.4.1944); Správa č. 19/taj./1944 (6.5.1944); Správa č. 20/taj./1944 (10.5.1944).

⁴⁶ SNA, MZV SŠ, kart. 116. Informácia MZV o postoji Rumunska (Bratislava 24.10.1944).

⁴⁷ SNA, MZV SŠ, ZÚ Budapešť, kart. 187. Správa č. 37/taj./1944 (20.10.1944).

⁴⁸ SNA, MZV SŠ, ZÚ Budapešť, kart. 187. Správa č. 43/taj./1944 (27.11.1944).

⁴⁹ Nemci a Slovensko, c.d. Súbor ďalekopisných hlásení (Bratislava 23.9.-22.11.1944), cit. s. 603-605.

Z vývoja na európskych frontoch bolo jasné, že líniu slovensko-maďarských hraníc ku koncu vojny načrtne dohoda o prímerí medzi Spojencami a Maďarskom. Delegácia povstaleckej SNR počas rokovaní s československou reprezentáciou v Londýne začiatkom novembra 1944 vyslovila súhlas s medzinárodnou aktivitou exilovej vlády a prezidenta Edvarda Beneša. Stanovisko predstaviteľov SNR znamenalo z aspektu slovensko-maďarského vzťahu aj splnomocnenie k zastupovaniu záujmov Slovenska v prípade rokovania o maďarskom prímerí. Onedlho úradujúci minister zahraničia exilovej vlády ČSR, Hubert Ripka, odovzdal sovietskemu veľvyslancovi pri tejto vláde nótu k podmienkam maďarského prímeria. Vychádzalo sa z princípu, že postoj ČSR voči Nemecku a Maďarsku je rovnaký, nakoľko existujúci rozdiel „je spíše než kvalitativní jen kvantitativní, což plyne v první řadě z nestejně síly obou nepřátelských států a různé rozlohy československého území, které každý z nich okupoval“.⁵⁰

Dejiskom očakávaného politického obratu v Maďarsku sa miesto hlavného mesta, ovládaného Széklaszabolcsom, stala oblasť obsadená postupujúcimi sovietskymi vojskami. Dočasné národné zhromaždenie bolo zvolané do Debrecína na 21. decembra 1944, o deň neskôr sa utvorila maďarská dočasná vláda. Nová reprezentácia Maďarska vypovedala vojnu Hitlerovi a požiadala Spojencov o prímerie. Žiadosť o podmienky prímeria dostal do rúk aj G. M. Puškin, politický poradca sovietskeho vládneho zmocnenca pre Maďarsko.⁵¹ Ruský diplomat, zasvätený v júni 1940 do predstáv vtedajšieho ministra zahraničia slovenského štátu Ďurčanského o rokovaní k slovensko-maďarskému sporu za účasti Moskvy a Berlína, sa na príprave maďarského prímeria skutočne podieľal, ale v celkom odlišnej medzinárodnej situácii.

Sovietska vláda, memorandom doručeným 26. decembra informovala prezidenta Beneša o rozhodnutí maďarskej dočasnej vlády a minister Ripka v Londýne osobne vyložil sovietskym diplomatom špeciálne československé požiadavky k podmienkam prímeria. Išlo predovšetkým o to, „aby Maďarsko vyklidilo svými vojenskými oddiely i celou administráciou území, které zabralo z ČSR v 1938 a v březnu 1939“. Požiadavku, „aby do podmínek příměří byla vsunuta zásada o transferu a výměně maďarského obyvatelstva z ČSR“ vysvetlil Ripka tým, „že by to pro nás bylo velmi vítáno už jako precedent pro transfer tzv. sudetských Němců do Německa“.⁵²

Na moskovskom rokovaní o prímerí s Maďarskom v polovici januára 1945 dostali vyslanci ČSR a Juhoslávie možnosť predniesť svoje požiadavky. Živá diskusia k otázke transferu na spoločnom rokovaní 15. januára ukázala pozitívne stanovisko iba u Molotova, ktorý nenamietal proti tomu, aby sa zásada transferu vsunula do niektorého z článkov prímeria. Reprezentanti USA a Veľkej Británie túto alternatívu veľmi rozhodne odmietli.⁵³ V mene spojeneckých vlád podpísal 20. januára 1945 dohodu o prímerí s Maďarskom sovietsky maršal Kliment Jefremovič Vorosilov, ktorý sa stal aj predsedom Spojeneckej kontrolnej komisie pre Maďarsko, stanovenej prímerím.

⁵⁰ Archív ministerstva zahraničných vecí ČR, Praha (ďalej AMZV). LA(Taj), kart. 153. Nóta vlády ČSR v Londýne k prímeriu s Maďarskom (14.11.1944).

⁵¹ Magyar-szovjet kapcsolatok 1945-1948. Dokumentumok. Budapest 1969. Dokument č. 5. Informácia pre sovietsku vládu (Budapešť 24.12.1944), s. 22.

⁵² AMZV, LA (Taj), kart. 153. Telegram Ripku vyslancovi Fierlingerovi do Moskvy (odoslaný 1.1.1945).

⁵³ ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Podoby česko-slovensko-maďarského vzťahu 1938-1949 (Východiská, problémy a medzinárodné súvislosti). Bratislava 1992, s. 53-64.

Podľa prvého článku Maďarsko zastavilo vojnu „proti Sovietskemu zväzu a ostatným Spojeným národom“, pričom osobitná vsuvka dopĺňa „vrátane Československa“. V článku 2. sa Maďarsko zaviazalo stiahnuť do hraníc k 31. decembru 1937 svoje vojenské a úradníctvo „z obsadených území Československa, Juhoslávie a Rumunska“. Článkom 19. boli rozhodnutia viedenských arbitráží z novembra 1938 a z augusta 1940 vyhlásené za neplatné.⁵⁴ Prímerie s Maďarskom na medzinárodnoprávnej úrovni prvý raz oficiálne riešilo otázku okupovaného územia Slovenska.

⁵⁴ Magyar-szovjet kapcsolatok, c.d. Dokument 13. Dohoda o prímerí s Maďarskom (Moskva 20.1.1945), s. 35-42.